

Stalinistlik keelediskurs

Keskkond ja pärilikkus

JAAN UNDUSK

Stalinistlikus keelediskursis ehk 1920.–1950. aastate keelepoliitilisel võitlusväljal NSV Liidus on kaks autoritaarset peategelast, kõik ülejäänud on enam või vähem kaasajooksikud. Need kaks on Nikolai Jakovlevitš Marr (1864–1934) ning Jossif Vissarionovitš Stalin (1878–1953). Esimene neist, Nikolai Marr, oli väljaõppelt Peterburi ülikooli lõpetanud orientalist ning kutsumuselt kaukaasia keelte uurija, aastast 1912 Peterburi, seejärel – pärast ümbernimetamisi – Venemaa ja viimaks NSV Liidu Teaduste Akadeemia (TA) liige, elu lõpuaastail ka selle asepresident Leningradis. Teine, Jossif Stalin, oli Nõukogude Liidu kompartei peasekretär ja paljude muude juhtivate ametite pidaja, bolševistliku liitriigi diktaator Moskvast ja ühtlasi Nõukogude Liidu TA auliige 22. detsembrist 1939 ehk enam-vähem täpselt alates oma 61. eluaastast. Nõukoguliku Tartu ülikooli avamisel 30. septembril 1940 nimetas Eesti kompartei juht Nikolai Karotamm Stalinit uue kliše kohaselt „kaasaja kõige suuremaks teadlaseks” (Wieselgren 2002: 189).

Mõlemad mehed olid sündinud Gruusias, mõlemal oli gruusia ema ja mõlema emakeel oli gruusia keel. Huvitavam oli Nikolai Marri isa, nimelt oma rännakuil Gruusiasse pidama jäänud šoti päritolu kaupmees James Montague Marr, kes töötas end uuel kodumaal üles aednikuna ja sai oma teise naise, noore grusiinlannaga lapse, kui oli juba 71-aastane (Rayfield 2015; vähem tõenäoline on populaarne uskumus, et ta oli poja sündides juba üle 80 aasta vana). Nikolai Marr oli väljapaistvalt keeleandekas inimene, polüglott, kes oskas kümneid keeli ja andis oma siiani meelespeetud panuse kaukaasia keelte uurimisse. Legendi kohaselt suutis ta ühe päevaga rääkima õppida talle senitundmatut keelt (Alpatov 2004: 54). Ilmselt viiski see polüglotsuse-taju – võimekus vallata mis tahes keelt – oma teoreetilise talendi jumalikustamiseni. Keelelise ainese hulk, millega Marr oma teostes manipuleerib, on tõepoolest kolossaalne ja lekseemidevaheliste assotsiatsioonide rägastik, milles ta seikleb, hoomatav ainult talle endale. Tema aju näis tahtvat mahutada kõike maailmas keeleliselt toimunut. Aga nagu teada, ei ole keelemälul, isegi kui selle maht on meeletu, otsest seost mõtlemise teoreetilise võimekusega, millel on laias laastus kaks poolt: võime luua ootamatuid assotsiatioone ja suutlikkus neid seejärel loogiliselt sidusa loona üles ehitada – mõtte lennukus pluss mõtterangus. Viimane komponent eeldab oskust isennast pidevalt kahtluse alla seada ehk enesekriitikat. See aga oli Marril nõrk. Vähe-masti elu viimasel kümnel-viieteistkümnel aastal jäi ta üksnes imetlema oma suust kukkuvat kõrgema teadmise kulda.

Marri teoste loetelu sisaldab üle viiesaja eri mahus nimetuse, kuid raske oleks nende seast välja sõeluda põhilisi. See, mida ta ise pidas teaduslikult alustrajavaks, on praegu pigem kultuuriajaloolise väärtusega. Kokkuvõtlikult püüdis ta oma keelelist

nägemust esitada elu viimastel aastatel Leningradi ülikoolis loetud kursustel, aga et ta vaated ühes või teises küsimuses pidevalt uuenesid, siis trükki ta neid sellisel kujul lasta ei tahtnud (Mihhankova 1949: 46). Erandiks jäid vaid 1927. aastal Aserbaidžaan Riiklikus Ülikoolis peetud üldkeeleteaduse loengud, mis ilmusid järgmisel aastal Bakuus pealkirja all „Jafeetiline teooria” (Marr 1928). Aastail 1933–1937 anti välja Marri „Valitud teosed” viies köites kokku enam kui 2300 leheküljel, kuid need ei sisalda ulatuslikumaid empiirilisi käsitlusi (nagu asjatundjate seas hinnatud „Lazi keele grammatika”, 1910). Köidetel on üldsõnalised pealkirjad: „Jafeetilise teooria arenguetapid”, „Keeleteaduse põhiküsimused”, „Keel ja ühiskond”, „Keeleajaloo põhiküsimused”, „Ida-Euroopa etno- ja glotogoonia”. 1933. aastal ilmus Marri autoriantoloogia „Keelelisi küsimusi jafeedi teooria valguses”, mis koosnes tema teostest nopitud ja temaatiliselt rühmitatud katkenditest. Sellega püüti Marri tekstide nõiaköögipodinasse tuua mingi jälgitav süsteem. Sama teose lisadega täiendatud kordustrükk ilmus 2002. aastal pealkirjaga „Jafetoloogia” (Marr 2002). Marrismimullistuse kõrghetkel aastail 1948–1949 anti mitmes üha täienevas trükis välja Vera Mihhankova (1949) kirjutatud põhjalik biograafia.

Pärast seda, kui Stalin oli Marri õpetuse purustanud, sellest Nõukogude Liidus enam tõsisemalt juttu ei tehtud ning teema jäi lääne teadlaste käsitleda (nt Thomas 1957a; L’Hermitte 1987). Ajaloolise nähtusena püüti Marri ja tema järgijate pingutusi siiski mõnikord mõista „sakramentaalse vihata” (Päll 1960; vt nt Berjozin 1975: 271–276); avaldati näitlikke katkeid tema töödest (Zvegintsev 1960: 279–287). Alles proletaarse liitriigi lagunemise järel süvenesid Marri kaasusse ka vene uurijad, näiteks Vladimir Alpatov oma „Ühe müüdi ajaloos” (1991, täiendatud trükk 2004) ja Boriss Ilizarov raamatus „Auakadeemik Stalin ja akadeemik Marr” (2012).

Eesti keeles saab marrismi põhipunktidest ülevaate serbia keeleteadlase Milka Ivići väikese meistriteose „Keeleteaduse põhisuunad” vahendusel (Ivić 1969: 105–110); sellele raamatule tugines Marrist kõneldes oma 1977.–1978. aasta keeleteaduse loenguis veel professor Paul Ariste (vt Undusk 2011). Varem on Ariste (1950c) avalikkuse ette toonud Marri ülestähendusi eesti ja soome-ugri keelte kohta, mida viimasel ajal on eriti hoolsalt jälginud Lausanne’i ülikooli professor Ekaterina Velmezova (2019b, 2020, 2021), kes on kirjutanud ka mahuka uurimuse Marri semantilistest seadustest (Velmezova 2007).

Marrismi mesinädalad

Nikolai Marr lõi keeleideoloogia, mida napilt veerandsajandi vältel (umbes aastail 1928–1950) tunnustati kui Nõukogude Liidu nii-öelda ametlikku lingvistilist doktriini, kui materialistliku dialektika printsiipidele rajatud keeleajaloolist õpetust.

Aga mida tähendab „tunnustati”? Esiteks seda, et Marr ise kui erakordselt energiline, suhtlusjõuline, laialdase tutvus- ja toetajaskonnaga tegelane mitte ainult õpetlaste ringis, vaid ka nõukogude võimu koridorides, ühtlasi end maksma panna suutev, lõputu enesesusalduse ja madala enesekriitikaga isiksus – et just Marr ise oli algul see, kes kuulutas oma õpetuse proletaarses riigis ainuvõimalikuks dialektilis-

materialistlikuks lingvistikaks. Marr nimetas selle jafeedi teooriaks (jafeetilised keeled olid tema järgi semi-hami keelerühmaga¹ suguluses olevad lõunakaukaasia keeled, mis olid ta uuringute lähe) või hiljem lihtsalt „uueks õpetuseks keelest” (vn *новое учение о языке*), rõhutades selle ajaloolist ainukordsust maailma esimese töölisriigi tingimustes. Senine soliidset arendatud võrdlev-ajalooline keeleteadus oli tema meelest kodanlik, kolonialistlik ja rassistlik. Tegelikult oli Marri õpetus üsna kirju segu kõikvõimalikest ajaloos käibinud keelelistest ideedest, mis olid ühte punkti seotud marksistlik-leninliku mõistekasutuse abil, aga mis nii mõneski aspektis meenutas rohkem keskaegset juudi kabalistikat (vrd Undusk 1998: 105–106).

Teiseks suutis Marr sihiteadliku organisaatori ja emotsionaalselt kaasakiskuva isiksusena rajada 1921. aastal eriasutuse oma õpetusest lähtuva uurimistöö tarvis, nimelt NSV Liidu TA koosseisu kuulunud Jafetoloogia Instituudi Petrogradis (hiljem Leningradis), mille ta 1931. aastal ristas ümber Keele ja Mõtlemise Instituudiks. Marr töötas selle direktorina kuni oma surmani 1934. aastal, aga veel ta eluajal muudeti instituut temanimeliseks. Lisaks sellele loodi 1928. aastal Moskvas asuva Kommunistliku Akadeemia kirjanduse, kunsti ja keele sektsiooni juurde materialistliku lingvistika alasektsioon, mille üks juhte oli samuti Marr. Just selle asutuse kaudu hakati levitama Nõukogude Liidu nii-öelda ametlikku lingvistilist mõtlemist, terminoloogiat ja ideoloogiat, arendama marristlikku mõttekaaslust ja teisitimõtlemise vaenamist. Siitpeale taotles marrism ainuvalitsust ning tema pihta suunatud põhjapanev ja vaimukas kriitika ei pruukinud asjaosalistele enam hästi lõppeda.

Ilmekas on Marri tähtsaima oponendi, samuti universaalse haardega orientalisti Jevgeni Polivanovi saatus. 1929. aasta veebruari alguspäevil esines Polivanov Kommunistliku Akadeemia materialistliku lingvistika alasektsiooni koosolekul ettekandega „Marksistliku keeleteaduse probleem ja jafeedi teooria”, kus ei jätnud Marri keeleteaduslikust pädevusest kivi kivi peale: Marr teadvat lingvistikast sama palju kui lingvist keemiast. Avaldada tal oma ettekannet ei õnnestunud, selle stenogramm publitseeriti aastaid hiljem (Polivanov 1991: 508–543). Polivanovi ettekanne põhjustas terve kuu väldanud diskussiooni, kus esines üle kolmekümne enamasti Marri-meelse inimese. Selle tulemusel mõisteti Polivanov ajakirjanduses avalikult hukka kui „kõdliku indoeuroopluse” esindaja, tema tööde avaldamine peatati, nende trükiladu hävitati, ning leidmata enam ametialaseid tegutsemisvõimalusi Moskvas ja Leningradis, veetis Polivanov ülejäänud aastad sisepaguluses Kesk-Aasias. 1932. aastal välja antud Keele ja Mõtlemise Instituudi peamiselt üliõpilastest koosnenud „brigaadi” võitluskogumik „Kõdliku salakauba vastu keeleteaduses” naelutas kontrabandistina kinni muidugi ka Polivanovi (Lartsev 1988: 74–90, 97). Aastal 1937 arreteeriti Polivanov Kirgiisia pealinnas Frunzes (praegu Biškek) ja viidi Moskvasse, kus ta kolmeliikmelise NSV Liidu ülemkohtu sõjakolleegiumi ehk troika kinnisel istungil 25. jaanuaril 1938 mõisteti süüdi Jaapani kasuks spioneerimises ja lasti veel samal päeval maha. Polivanov oli polüglott, kes oskas 18 keele seas ka eesti keelt. Tema Valgast pärib abikaasa Brigitta Nirk õppis Petrogradi ülikoolis, abiellus Polivanoviga 1921. aastal, arreteeriti 1938 kui „rahvavaenlase naine” ja mõisteti Poola luure

¹ Tänapäevane nimetus on afroaasia keeled.

agendina kümneks aastaks vangilaagrisse; surigi ta 1946 Kargopoli laagris Arhangel'ski oblastis (Ašnin, Alpatov 1997: 137, 140; vt ka Ross 2005: 2191–2193).

Pärast Marri surma 1934. aastal sai Keele ja Mõtlemise Instituudi direktoriks Ivan Meštšaninov, kes püüdis korrastada marrismi kui keelilise analüüsi paradigmat, viia seda mingile selgemalt adutavale metoodilisele alusele, muuta õpetatavaks distsipliiniks. Kui Marr oli olnud piduriteta assotsiatiivne talent (nii mõnegi arvates ka neurotiline inimene), siis Meštšaninov, tagasihoidlik ja meeldiv aadliperekonnast pärit mees, nagu oli pruugiks öelda, püüdis Marri mõtteid nii-öelda teadustöös tarbitavaks teha, aga lihtne see muidugi polnud. Enamasti liuglebki Meštšaninov mööda üldist tasapinda, mööndes ette ja taha, et *полный ответ дать пока трудно* („lõplikku vastust on praegu veel raske anda” – nt Meštšaninov 1929: 174), või siis viidates Marri mõttekäikudele ja nihutades vastutuse öeldu eest õpetajale. Meštšaninovi teeneks loetakse muuseas seda, et stalinistliku „suurpuhastuse” (repressioonide) käigus aastail 1937–1938 kannatasid tema asutuse töötajad – pooldasid nad siis marrismi või mitte – suhteliselt vähe (Alpatov 2004: 114–115).

Kui Marri teoseid pole eesti keeles ilmunud, siis Meštšaninovi ülevaade „Uus õpetus keelest” avaldati 1949 (selle arvustust vt Väari 1950). Autor sõnab end „summeerivat” Marri põhimõtteid, kuid teeb seda vaoshoitult, peaaegu mittemidagiütleval moel, koheldes leebelt ka Marri kriitikuid. Ta asetab Marri kõrvuti suure Šveitsi keeleteadlase Ferdinand de Saussure'iga, lingvistilise strukturalismi isaga, aga selgitab, et kui Saussure ja tema rajatud Genfi koolkond jälgisid keelilisi mehhanisme nende suletuses, siis marristide põhihuvi on keele elukeskkond, selle sotsiaalne tingitus (Meštšaninov 1949: 16). Teine oluline marrismi propageerija oli nagu Marrgi kaukaasia keelte uurija ja Marri-nimelise instituudi asedirektor Georgi Serdjutšenko, kellelt eesti keeles ilmus brošüür „N. J. Marri osa materialistliku keeleõpetuse arendamises” (Serdjutšenko 1950). Serdjutšenkost sai aastail 1948–1950 üks põhilisi nõiakütte mittemarristide paljastamisel.

Niisiis oli egotsentrilisel Marril endal, aga veelgi enam tema õpetuse pärijail põhiroll marrismi nii-öelda ametliku maine kinnistamisel. Marrism kui valitsev ideoloogia sai kuritegelikult laiutama asuda alles pärast oma looja surma. Stalinistlikus ühiskonnas, mis funktsioneeris sipelgapesana totaalse hirmuõhkkonna ajal, võis mõjuka isiku patronaaž säästa kõige hullemast ja lubada teha enam-vähem rahulikult tööd. On väheusutav, et enamasti ju küllalt alalhoidlikult meelestatud ja oma kitsamal alal tegutsevad keeleteadlased oleksid suutnud Marri lennukaid ideid väga tõsiselt võtta; sageli nad ei tõusnudki Marri mõtlemise hõredavõitu õhuruumi, spekulatiivsete ideede sfääri. Kuid Marrist ja marrismist lähtuv poliitiline eestkoste oli ilmselt vajalik – ja ega tükki võtnud küljest ka see, kui aeg-ajalt tehti kummardusi Marri tsiteerides või mõnd Marri toetavat artiklit publitseerides. Selliste kummardustega hoitigi ülal marrismi nii-öelda ametlikku mainet ja see kujunes Nõukogude Liidus lingvistide enda loodud ideoloogiliseks kattevarjuks võimalike repressioonide hirmus. Hiljem nimetas Stalin (1950: 37) marristlikku keeleparadigmat Marri õpilaste loodud „araktševlikuks režiimiks”, viitega niisiis Aleksander I aegse kindrali jõupoliitikale. Muuseas oli huvitav see, et Marri õpetuse mõjukaid toetajaid leidis rohkesti just väljaspool keeleteadust. Loodus- ja täppisteadlaste emotsionaalne poolehoid pakkus

õpetusele tõhusat akadeemilist tuge. Lisaks avaldasid sellele sümpaatiat hariduse rahvakomissar Anatoli Lunatšarski, luuletaja Valeri Brjussov ja mitmed teised avalikud kõneisikud.

Aga nüüd – stalinistliku ühiskonna otsustav tegur ehk seltsimees Stalin isiklikult. Milline oli tema suhtumine marrismi? Marr kõlksutas marksistliku sotsioloogia tunnussõnu, aga juba pärast tema surma ilmus 1938. aastal kurikuulus raamat, üleliidulise kompartei ajaloo lühikursus, millesse oli sisse põimitud 30-leheküljeline essee „Dialektilisest ja ajaloolisest materialismist”, autoriks väidetavalt Stalin ise. Sellest tekstist sai kanooniline eeskiri nõukogulikule filosoferimisele, tegelikult aga dialektika ohtliku relvaga mängimisele kõigis eluvaldkondades (vt Undusk 2016). Stalin autoriseeris siitpeale oma isikuga nn diamati meetodi. Kuidas suhtus ta Marri õpetusse?

Marristliku keeleteooriaga – nagu järgnevast selgub – oleks olnud väga lihtne klassivaenlaste sõrmi ja päid lõigata. See andis oma vulgariseeritud rakendustes mugava vahendi rünnata ükskõik keda, mis oligi stalinistliku valitsemistehnika põhiprintsiip: tekitada tunne, et süüdi võib jääda igaüks ja keegi ei tohi end tunda turvaliselt (mõeldes Mihhail Kalinini 1938. aastal arreteeritud eestlannast naisele – isegi mitte vormiline riigipea). Hirm on parim korraldaja. Ja näib, et just seetõttu talus Stalin esitsa Marri keeleteooriat, kui ta seda ka avalikult ei õnnistanud. Ta talus seda, lasi sel olla, sest sel oli terroristlik potentsiaal, mida Stalin hästi haistis ja mida sai ehk vajadusel kasutada. Marri viimaseil eluaastail, 1930. aastate algul, andis Stalin ka avalikult märku, et ta on valmis Marri taluma. Nimelt laskis ta end oma ettekandes kompartei XVI kongressil 1930. aastal mõjustada Marri ideedest, väites näiteks, et pärast sotsialismi võitu sulavad kõik rahvuskeeled kokku üheks uueks maailmakeeleks. Mis aga veel tähtsam: kohe Stalini järel esines kongressil teadlaste nimel – osalt gruusiakeelse – sõnavõtuga Marr ise, kes veel samal aastal võeti vastu komparteisse. Et Stalini sallivus marrismi suhtes ei leebunud siiski armastuseks, näitab kas või see, et 1937.–1938. aasta massirepressioonides hävitati nii marriste kui ka nende oponente ning järelikult ei olnud tapatalgute kaalukeeleks lingvistiline meelestatus (Alpatov 2004: 93–94, 113–114).

Oma kõige sõjakamasse järku jõudis marrism pärast Teist maailmasõda, aastail 1948–1949, kui Marr oli juba ammu teises ilmas ja tema mantlipärija Meštšarinov oma õpetaja akadeemilisest pöörasusest väsis. Verine sõda oli läbi, kätte oli jõudnud taas psühhoterrori ehk ideoloogiliste kampaaniate aeg. 1946. aastal oli kompartei keskkomitee otsustega rünnatud nii kirjanikke kui ka filmitegijaid, 1948. aastal suunati teravik muusikute, 1949. aastal teatritegelaste leeri jne. Muidugi sihtiti iga sellise otsusega tegelikult kogu kultuuri, valdkonna ja konkreetsete ohvrite valik oli enamasti tinglik, esiplaanile asetati mõnikord lihtsamalt hoomatavaid juhtumeid (Leonid Lukovi film „Suur elu”, Vano Muradeli ooper „Suur sõprus”), aga silmas peeti eeskätt kultuuri tumeainet, suurte loojate (Sergei Eisenstein, Sergei Prokofjev jt) kujundatud mentaliteeti, millest oli raskem jagu saada (vt nt Undusk 2013: 49 jm). Üheks võtmedokumendiks oli kompartei keskkomitee 1947. aasta 16. juuli kinnine kiri professorite Niina Kljujeva ja Grigori Roskini „süüasjas”, millega juhatati sisse nõukogude teaduse poliitiline isolatsioon (vt Tannberg 2017). Ilmselt kavatses ka

üks osa keeleteadlasi juba mainitud Serdjutšenko ja teiste juhtimisel selles voos oma võimupositsioone kindlustada ning marrismi uue rünnakulainega erialaseid konkurente välja lülitada.

Eesti TA arhiivis on säilinud Serdjutšenko kiri Eesti NSV haridusministrile Arnold Rauale 7. märtsist 1950, milles teatatakse, et 24.–27. märtsini toimub Riias Balti liiduvabariikide ja Karjala teadlaste terminoloogiline nõupidamine (selle ja järgnevate allikate koopiad eravalduses). Ürituse korraldajaks oli Marri-nimeline instituut ja kirjale lisatud päevakorrast võib näha, et sissejuhatava ettekande peab selle asedirektor Serdjutšenko isiklikult, nimelt teemal „Praegusest olukorrast keeleteaduses ja NSV Liidu rahvuskeelte arengust”. See oli ilmselt mõeldud keelepoliitilise – marristliku – üldmassaažina enne terminoloogia juurde minekut. Eestist telliti ettekande terminoloogilise töö kohta kogu vabariigis ja kaasettekande ajaloolase terminoloogia loomisest. Säilinud on sedel Johannes Voldemar Veskile, millega teda Eesti NSV Teaduste Akadeemia IV osakonna akadeemik-sekretäri kohusetäitja Oskar Sepre nimel palutakse nõupidamisel osaleda, ning Serdjutšenko kurjavõitu telegramm Seprele, kus kästakse „aegaviitmata” saata Moskvasse ja Riiga kaasettekande teesid. Ilmselt lükkus üritus edasi, sest arhiivis on ka koopia NSVL TA presidendi Sergei Vavilovi 6. mai kirjast Serdjutšenkole, millega kiidetakse heaks Riias toimuv Balti liiduvabariikide ja Karjala teadlaste terminoloogiline nõupidamine – aga nüüd hoopis 22. mail. Ei oska öelda, kas see nõupidamine sai teoks või mitte. Sest kohe raksatas äike.

Stalini „keeleline pööre”

Nimelt ilmus 1950. aasta 9. mai ajalehes Pravda Gruusia TA liikme Arnold Tšikobava teravalt antimarristlik kirjutis, mis algatas üleriigilise diskussiooni: Pravda toimetusse laekus enam kui 200 marristlikku, antimarristlikku ja neid lepitada püüdvat vastukaja, millest igal teisipäeval mõni avaldati – kuni 20. juunil 1950 raksatas äike teist korda, sest sealsamas avaldati Jossif Stalini enese suleteos „Marksismist keeleteaduses”, kus lükatakse Marri õpetus ümber kui täiesti ebamarksistlik jaburdus (selle diskussiooni kohta vt ka Velmezova 2021). Suure juhi „pöõrettekitavale artiklile” (Kask 1950) järgnes juuli ja augusti algul veel paar Stalini lühemat vastust „seltsimeeste” küsimustele samal teemal. Eesti keeles avaldati need ajakirja Looming kolmes numbris (6, 7, 8) ja omaette brošüürina.

Sellega jõudis diskussioon lõpule, sest polnud enam millegi üle vaielda – tõde oli kehtima pandud. Tähelepanelik lugeja märkas juba diskussiooni algul kaht seika, nimelt seda, et arutus algatati kompartei kõrgeima häälekandja veergudel ja et selle avatakt oli marrismivaenulik. Sellest võis juba üht-teist järeldada. Kogu diskussioon osutuski omamoodi süüdistusmaterjali kogumiseks, et näha, kes kuhu leeri kuulub. Tagantjärele on teada, et Tšikobaval õnnestus Gruusia kompartei juhi Kandid Tšarkviani vahendusel saata Stalinile aprillis 1949 paberile pandud kiri, mis maalis lohutu pildi nõukogude keeleteaduse olukorrast. Aasta hiljem sai Tšikobava kutse tulla Moskvasse ning võeti koos Tšarkviani ja veel paari Gruusia ametimehega vastu

Stalini suvilas Kuntsevos. Tšikobavale tehti ülesandeks kirjutada ajalehte Pravda artikkel, mida Stalin ise enne toimetusse saatmist korduvalt redigeeris. Stalin omakorda toetus oma lingvistilise maailmapildi kokkupanekul nii Tšikobava kui ka marristide surve alla sattunud Moskva keeleteadlase Viktor Vinogradovi näpunäidetele, ehkki kirjutas teksti ise ja tükati ka isepäiselt, näiteks visates keele välja ühiskondlikust pealisehitusest (Alpatov 2004: 181–182, 185; L’Hermitte 1997; üksikasjaliselt, aga laialivalguvalt valgustab kogu eellugu Ilizarov 2012: 173–218). Mõlemad Stalini keelelised nõuandjad seisid vaateilt lähedal võrdlev-ajaloolisele keeleteadusele, noogrammatikuile, Marri järgi niisiis – kodanliku keeleteaduse viljelejaile. Veel on teada, et Stalin luges eneseharimise korras enne oma etteastet erilise huviga läbi kunagise Tartu ülikooli professori Dmitri Kudrjavski „Sissejuhatuse keeleteadusse” (1912). Nõnda valmistuti otsustavaks väitluseks.

Sellega murti ühel hoobil lingvistide ausamale osale vastumeelse marrismi selgroog (see oli hea uudis), aga nüüdsest peale, alates 1950. aasta suvest kuni vähemasti Stalini surmani kolm aastat hiljem, pidid keeleteadlased hakkama oma artiklile kohustuslikult tsiteerima „seltsimees Stalini geniaalseid töid keeleteadusest” (see oli halvem uudis), ehkki vähemasti antud juhul esindasid need tervet mõistust. Tšikobava juhtimisel ning Vinogradovi ja Leonid Bulahhovski kaasautorlusel kirjutati uus normatiivne kõrgkooliõpik „Sissejuhatuse keeleteadusse” (I–III, 1952–1953), mis oli rajatud võrdlev-ajaloolisele meetodile, Stalini seisukohtadele ja marrismi ümberlukkamisele. Nii aitas marrism võrdlev-ajaloolisel keeleteadusel NSV Liidus jalad alla saada.

Mille üle siis tegelikult vaieldi, mis oli marrismi tuum? Marr väitis, et pole mingit mõtet keeleteaduse seniseil põhimõistele, näiteks keelkondadel, sugulaskeeltele ega nende ühisel algkeelele. Oli harjutud kõnelema näiteks soome-ugri keeltest ja neile ühisest soome-ugri algkeelest, läänemeresoome (eesti, soome jt) keeltest ning nende ühisest algkeelest. Sellist ühest eellasest väljapunguvat ja üha edasi jagunevat bioloogilist sugulust pole keelte vahel Marri arust üleüldse olemas, sest uued keeled tekivad hoopis kõrvuti olles ja kokkupuuteis, keelte ristumise või ristamise (vn *скрещение*) tagajärjel, kusjuures uus keel moodustub plahvatuslikult, järsu hüppena üleminekul ühelt kvaliteedilt järgmisele ja kõrgemale: sõnad või nende osad kombineeruvad omavahel, sõnade tähendused muutuvad. On üllatav, kui kirglikult sõdib Stalin oma vastulauses plahvatuse (*взрыв*) mõiste kasutamise vastu (Stalin 1950: 24–26); olid ju dialektilised hüpped tema õpetaja Lenini üks meeliskujundeid kõigi ühiskondlike nähtuste seletamisel (vt nt Undusk 2005). Stalin rõhutab seevastu olemuslike keelemuutuste aeglust ja seda, et keelte ristumisel ei teki uus sünteetiline kvaliteet, vaid üks keel väljub sellest võitjana, teine aga sureb tasapisi välja.

Näiteks Marri omal ajal tuntuks saanud seletus udmurdi sõna *mužem* 'maa' päritolu kohta oli järgmine: selles kohtuvat udmurdi algne maad tähistav sõna *mu* ja maad tähistava vene sõna *земля* tüvi *зем* (Marr 1936: 131).² See olevat ilmekas näide keelte ristumisest eri etnoste sotsiaalmajanduslikul kokkupuutel. Kohustusliku marrismi aegadel pidi Tartu ülikoolis „aastatuhandeid kestnud naabruse tõttu” rääkima eesti

² Marr räägib küll ekslikult sürjakomi sõnast ja tema jälgedes kordavad viga teised (nt Stepanov 1997: 66; Velmezova 2019a: 80).

ja läti keele sugulusest (Kask 1950). Või konstrueerigem meile veelgi lähem näide. Eesti ja saksa keel toimlesid aastasadu Baltimail kõrvuti, mistõttu 23–25% eesti sõnatüvedest pärineb alam- või ülemsaksa keelest (Rätsep 1983), rääkimata tuletusliiteist, sõnajärjest ja muust. Tänapäeva eesti keel pole selles mõttes mingi läänemeresoome keel, vaid pigem eesti ja saksa keele ristand (umbes nagu abielu, kus kaks algselt võõrast inimest saavad kooselu käigus sugulasteks). Sellisel arutusloogikal on oma mõte, aga ainult siis, kui sellele ei taandata kogu keelelise muutumise protsessi.

Marri järgi olid kõigi häälduvate keelte alglatteks nelja hõimu totemistlikud omanimed ehk neli maagilist algsilpi (*sal, ber, jon, roš*), mis edasises glotagoonilises (keeletekkelises) protsessis kombineerusid omavahel, teisenesid ja omandasid erinevas sotsiaalses ümbruses erinevaid tähendusi.

Kõigi keelte kõik sõnad kui üheainsa loomingu protsessi saadused saavad alguse ainuüksi neljast elemendist, iga sõna ühest või kahest, harvem kolmest elemendist; mis tahes keele leksikaalses koosseisus pole ühtki sõna, mis sisaldaks midagi enam kui ikka neistsamast neljast elemendist. Need neli elementi [---] on iga sõna formaalse paleontoloogilise analüüsi alus; ilma säärast analüüsi eelnevalt teostamata, niisiis lahutamata sõna talle vastavaks hulgaks elementideks, üheks, kaheks või enamaks, ei ole võimalik midagi võrrelda – ilma selleta võrdlev meetod ei kehti. (Marr 1936: 16)

„Kõigi keelte kõik sõnad taanduvad neljale elemendile,” sõnab Marr (1933: 11) lapidaarselt ka oma vaimses autobiograafias. Seemneid on küll ainult neli, aga neist kasvavad sotsiaalse pinnase vaheldudes ja seejärel eri sootsiumide kokkupõrkeis täiesti erinevad taimed. Mis tahes keele mis tahes sõna tuumast tuleb hoolika preparaerimise käigus leida vähemasti üks neljast algsõnast – seda menetlust nimetataksegi paleontoloogiliseks meetodiks.

Seisuslikud vastuolud, klassi-idud on ühiskonnas algusest peale olemas ja see tingib ka kiired tähenduslikud lahknevused. Aga põhimõtteliselt – nagu näha – on kõik maailma keeled omavahel sugulased, ning mitte laenamise, vaid ristamise kaudu. See kajastus ka Marri töödes, kus võrreldi omavahel mis tahes, ajalisel ja ruumiliselt distantsilt kõige kaugemaid keeli. Uued keeled sünnivad eri inimrühmade vaheliste tootmissuhete erilaadist ja sotsiaalsetest kontaktidest: keelte kooseksistentsist, hõõrdumisest, segunemisest. Rassilised, rahvuslikud ja religioossed erisused langevad keeleloomeprotsessi mõjutajatena täielikult välja, kõik määrab ära materiaalne tootmine, sotsiaalne ümbruskond ja inimrühma asend tootmissuhete süsteemis. Marri teooria üks sümfaatseid jooni oli see, et ta lõi jalad alt suurvene šovinismil, nagu ta ise korduvalt rõhutas; vene keelele ei olnud enam mingeid rahvuslik-rassilisi eelseid teiste „nõukogude rahvaste” keelte ees. Samuti soodustas see vähetuntud keelte uurimist.

Marri globaalne haare oli juba XIX sajandi lõpul alguse saanud kirglikust soovist leida oma gruusia emakeelele minevikust suuri sugulasi. Nii püüdis ta tõestada, et kaukaasia keeled moodustavad jafeedi keelerühma, millesse kuuluvad ka välja-surnud sumeri, etruski, heti ja mõned teised keeled, aga samuti baski keel (Marr 1933: 291–292); need on lähedased vanadele semi-hami kultuurkeeltele (heebrea,

araabia, süüria jt). Nimed tulenevad siin Noa kolmest pojast Seemist, Haamist ja Jaafetist, kes pärast Piibli veeuputust rahvastasid kolme suguvõsa esiisana kogu maa. Marr leidis ajaloolisele kooslusele viitavaid kontakte Iveria (Gruusia muistne nimi) ja Iberia (poolsaar), baskide ja abhaaside (a-baskid), svanide ja Hi-spaania vahel. Eesti sõna *raa-mat* ajaloolises põhjas nägi ta millegipärast algelemente *roš* ja *ber*, kusjuures osis *mat* kuuluvat ühte ka armeenia sõnaga *matean* 'raamat' ja gruusia sõnaga *matiane* 'kiri' (Ariste 1950e; vrd Marr 1934: 230). Tartu ülikoolis esitati 1949. aastal kaitsmisele väitekiri eesti keelest kreeka keele lähtekohana, milles seletati näiteks kreeka sõna *paralytikos* teket eesti väljendeist *paras latikas* või *päris lutikas* (Kask 1950). See kõik meenutas sedasama lingvistilist ponnistust, mille võttis pärast Teist maailmasõda Kanadas ette Edgar Valter Saks, püüdes näidata, kuidas „enamikus Euroopa tähtsatest koha-, jõe- ja hõimunimedest on siiaamaani äratuntavad vanad soomeugri nimed” (Saks 1966: 218), olgu need siis kas või *Alpid* ja *Alupea*, *Belgia* ja *pelgama*, *Thames* ja *tammik* või *Amalune* ja *maa-alune*.

Nelja alg sõna ja ristumise mõistega seltsib marrismis veel kolmas vaal – stadiaalsus. Marr eristab keelte arengus nelja universaalset staadiumit vastavalt ühiskondlike suhete arengule, kusjuures keele iseloomu määrab ära see, millises staadiumis ta on tekkinud. Kõige ürgsemad ja seega kõige tugevamate algastme tunnustega on hiina ja keskaafrika keeled, teisel astmel seisavad soome-ugri, turgi ja mongoli keeled, kolmandal jafeedi ja hami keeled, neljandal semi ja indoeuroopa keeled (Marr 1936: 405). Kõige kõrgema astme, näiteks indoeuroopa keeled on tekkinud stadiaalselt madalama astme keelte ristumise tagajärjel – just seepärast otsiski Marr indoeuroopa keeltes maaniliselt jafeetilisi jälgi. Kõigil keeltel on seega ühesugune algus, misjärel nad eristuvad sotsiaalselt teisevete keskkondade toimel, pärast seda aga hakkavad vastastikustes kontaktides üksteisega ristuma, moodustades üha uusi keeli; tulevikus kujuneb nende ristumiste summana välja üksainus, kogu inimkonnale ühine keel. See ei ole ükski olemasolevatest keeltest, vaid midagi täiesti uut.

Muuseas oli Marr seisukohal, et enne kõneldavat keelt valitses inimühiskonnas nõndanimetatud kineetiline ehk liigutuste või käekeel (viipekeel), see tähendab, et mõelda oli (ja on) võimalik ka ilma loomuliku inimkeele. See osa kogukonnast, kes õppis esimesena kõnelema, omandas ülejäänute suhtes maagilise ülemvõimu, seega sai keel oma esimese plahvatuse ehk hüppe käigus, artikuleeritud keele tekkides, ühtlasi võimuvahendiks: kõnelejad moodustasid kõrgema klassi. Tuleviku keel saab Marri arust seevastu olema „mõtlemine, mis kasvab looduslikust materias vabas tehnikas”, niisiis ei vaja väljenduseks üldse mingit materiaalselt vahendit, isegi mitte häält, ja osutub puhtaks (telepaatiliseks) mõtete lugemiseks. „Nii suured kui ka väikesed keeled on surelikud proletariaadi mõtlemise ees,” kuulutab Marr oma 1931. aasta akadeemilises kõnes „Keel ja mõtlemine” (Marr 1934: 121).

Stalin nimetas seda mõttekäiku „töö-maagiliseks vadaks” ning oli kategooriliselt keele ja mõtlemise lahutamise vastu – mõtlemine saab toimuda vaid keeles (Stalin 1950: 34–35). Sellega seoses esitati Stalinile põnev küsimus kurttumade mõtlemise kohta, millele ta andis saalomonliku vastuse: kurttumad kui „anomaalsed” inimesed „mõtlevad” vaid meeleliste kujundite tasemel, väljaspool seda on nende mõte tühi, „tal puudub igasugune sisu, s.t. teda pole olemas” (Stalin 1952: 41–43).

Mida saab Marri skeemist välja lugeda? Marr räägib keele arengust kui peamiselt tähenduslike osiste muutmise sotsiaalse ümbruse toimetel, põhirõhk on semasioloogial ehk semantikal, tähendusõpetusel, täpsemalt – sotsioloogilisel semantikal. Tema lähtepunkt on neli keelelist algrakku ja nende muutumine ajaloos inimese ühiskondliku tegevuse toimetel. Grammatikast on eelistatud süntaks ehk lauseõpetus, mis sai ühtlasi keele stadiaalse taseme näitajaks (selle aspekti arendas marrismis välja Meštšaninov), üldse pole juttu morfoloogiast ehk vormiõpetusest, sõna olemis-seadustest. Või üldisemalt väljendudes: Marr räägib ainult sellest, kuidas keel muutub, aga vaikib sellest, miks ja kuidas keel püsib.

Ja veel üks tähtis moment. Marri keeleõpetus kujunes välja enne marksistliku ideoloogia võitu Venemaal, aga kui see võit oli saanud ja viimaks ka Nõukogude Liit moodustatud, siis hakkas Marr oma teooriat võõpama dialektilise ja ajaloolise materialismi mõistevaraga. Marx kõneleb ühiskonna majanduslikust baasist (tootmisvahendid ja tootmissuhted) ning selle pealisehitusest (kultuur ja tema institutsioonid), kusjuures pealisehitus peegeldab majanduslikku baasi ja sõltub sellest, ehkki avaldab sellele ka tagasimõju. Ja igati mõistetavalt paigutas Marr keele ühiskondlikku pealisehitusse. See tähendab, et kui majandusliku baasi muutudes pealisehitus muutub, siis muutub ka seda peegeldav keel, teisisõnu – sotsialismis ei kõnelda enam sama keelt mida feodalismis või kapitalismis, sest nüüd on valitsev klass töörahvas ja sõnade tähendused teisenevad vastavalt töörahva vaatevinklile: näiteks hobune kui ratsu on rüütli jaoks muu tähendusega loom kui kaarikuga sõitva kodanlase või põllul kündva talupoja jaoks. Märgilise tähtsuse omandab proletariaadi maailm (sks *Umwelt*), kui kasutada Jakob von Uexküllli sõna.

Ja see oligi Stalini arust see peamine mädapunkt, millele ta oma rünnaku rajas. Marr rõhutas keele ajaloolist muutuvust, Stalin tõi välja keele püsivuse tegurid. Miks on keeled ajaloos nii kaua säilinud? Stalin väitis, et keel ei ole pealisehituse osa, ühe või teise baasi kujundatud moodustis, vaid on midagi võrratult vastupidavam kui baaside vaheldumine. „Keele sünnitajaks ei ole üks või teine baas, vana või uus baas antud ühiskonnas, vaid kogu ühiskonna ajaloo ja baaside ajaloo käik sajandite vältel” (Stalin 1950: 5). Keelt ei maksa segi ajada kultuuriga, keel on muutuva kultuuri-keha sitke sõltumatu roots. Ühiskondliku formatsiooni vaheldumine, mis asendab küll pealisehituse ja loob uue kultuuri, ei too kaasa keele väljavahetamist. Keel ei ole kunagi seisuslik, ühe klassi omand, vaid teenindab ühiskonna kõiki – ka reaktsioonilisi – kihte, rahvuskeel on klassideülene, üldrahvalik. Puškini eluajal valitses Vene ühiskonda aristokraatia, aga vene keel on ka proletariaadi võimul olles ikka põhiliselt seesama Puškini keel. Ja veel: „Keele püsivus on seletatav tema grammatilise ehituse ja sõnavara põhifondi püsivusega” (Stalin 1950: 22).

See näib olevat terve mõistuse hääl, mis leiab tunnustust ka tänapäeval. Sõnavara võib keeles olla väga voolav, teiseneda koos argipäeva nõuetega, aga keele morfoloogiline struktuur, mis väljendub näiteks sõnade käänamise ja pööramise seadustes, on üllatavalt püsiv läbi sajandite. Keele sõnavaras eristas Stalin põhifondi (põhisõnavara) ja selle tuuma ehk juursõnu, kõige vanemat ja kestvamat ollust, mis on aluseks uuele sõnatuletusele. Niisiis paigutas ta oma kiviheitemasina keeleajaloolisele fundamentalismile, allutas sotsiaalselt muutliku semantika morfoloogiale ehk

keele sisemisele seaduspärale, seejuures rõhuga rahvusliku emakeele kultuurilisel autonoomsusel. Mis võiks meil praegugi selle vastu olla?

Eesti teaduse kollektiivne kõneisik ehk Eesti NSV TA reageeris Stalini „geniaalsele” lingvistikale täpselt aastase hilinemisega. Kui Tartu ülikooli juhtivad keeleteadlased, professor Paul Ariste ja dotsent Arnold Kask olid Stalini „uue” õpetuse valguses oma marristlikku pattu kahetsenud ja suurele juhile kiitust avaldanud juba 1950. aasta suvel (vt edaspidi), siis akadeemia võttis justkui aja maha, et oodata ära kogu mullistuse lõpptulemus – alati võis karta, et kõrgemalt poolt tehakse mingeid täiendavaid korrektsioone. Oodati eeskätt NSV Liidu TA keele- ja kirjandusosakondade sessioonil vormunud seisukohta 1950. aasta novembrist. Kui oli selge, et marristid enam pead ei tõsta, siis korraldati 1951. aasta 16.–17. juunil Tallinnas Teaduste Akadeemia nn kultuurisaalis Sakala tänav 35 (praegune kaitseministeeriumi hoone Sakala 1) teaduslik sessioon, mis oli pühendatud Stalini keealaste tööde ilmumise esimesele aastapäevale. Juba enne sessiooni algust ilmus meeolelu ettevalmistavaid publikatsioone. Keele ja Kirjanduse Instituudi uus direktor, Kaukaasias Punasel Lagedal sündinud Heinrich Tobias refereeris Stalini mõtteid ja kirjutas oma asutuse „perestroikast” stalinliku keeleõpetuse paistel, seejuures vene keele osakonna avamisest (Tobias 1951a, 1951b). Sama instituudi teadustöötaja Magnus Kindlam (1951) vaatles uudissõnade juurdumist või juurdumatust keelde – ikka Stalinilt tuge saades. Põllumajanduse instituudi aspirant Oskar Priilinn (1951) vaagis Stalini keeleõpetuse mõju bioloogiale, tuues esile selles sisalduva ühisosa Trofim Lõssenko ja Olga Lepešinskaja ideedega.

Sessiooni avas akadeemia president Johan Eichfeld, sõna said kaks külalist Venemaalt: ajakirja Voprossõ filosoofia peatoimetaja Dmitri Tšesnokov ja Moskva keeleteadlane Boriss Serebrennikov, keda marristid olid tema kriitikanoolte pärast taga kiusanud (vt Alpatov 2004: 165–167), kes aga nüüd hakkas tegema kiiret karjääri, kujunedes muu seas väljapaistvaks fennougristik. Koos Vinogradoviga juhtis Serebrennikov marrismi teoreetilise kummutamise vägesid, toimetades trükki ligi tuhandeleheküljelise suure autorkonnaga koguteose „Marksistliku keeleteaduse vulgariseerimise ja moonutamise vastu” (I–II, 1951–1952), kus ka marristid pidid oma uut meelsust näitama. Eestit esindasid sessioonil Arnold Kask ja põhiettekandega Ajaloo Instituudi direktor Gustav Naan, kes valiti järgmisel päeval pärast oma esinemist Eesti NSV TA liikmeks ja ühtlasi selle asepresidendiks. Kui Tšesnokov välja arvata, siis kasutati kõigi ettekannete pealkirjades geniaalsuse-epiteeti – „Stalini geniaalsed tööd”. Eesti Telegraafi Agentuuri sõnumis meenutatakse Stalini geniaalsust isegi kaheksal korral (Eesti NSV... 1951).

Naani ettekanne avaldati ajakirjanduses enam-vähem täispikkuses nii eesti kui ka vene keeles (arvatavasti pidaski ta selle vene keeles), aga midagi isikupärast see ei sisaldanud, jäädes üsna nahkseks kokkuvõtteks Stalini kirjapandust (Naan 1951). Eriti silmatorkavalt eitas Naan keele plahvatuslikku hüpet uues sotsiaalses formatsioon. Lühendatult avaldati ka Serebrennikovi kõne, mis pakkus andmeid eelneva aasta marrismivastasesest kampaaniast Venemaal. Järeldus oli eesti teadlastele soodne: „Tuleb igati tõhustada soome-ugri keelte võrdlevat ajaloolist uurimist” (Serebrennikov 1951). Sügiseks ilmus eesti keeles Viktor Vinogradovi brošüür, kus rinnastatakse

põhiosas korrektselt mõlema vaidleva poole väiteid ja tuuakse keeleajaloolisi näiteid, järgmisel aastal jõudis letti teine samalaadne üllitis (Vinogradov 1951, 1952). Ja loomulikult ei saanud enam ka baasist ja pealisehitusest kõneldes mööda vaadata Stalini keelearutelust (Konstantinov 1951).

Teaduste akadeemia jälgedes pidi oma sõna sekka ütlema ka Eesti Nõukogude Kirjanike Liit, kes korraldas teadusliku konverentsi sama aasta 28. ja 29. septembril. Sel esinesid ettekannetega Heinrich Tobias, Tartu ülikooli kirjanduskateedri juhataja Karl Tæev, EK(b)P KK Partei Ajaloo Instituudi tõlkesektori juhataja Arnold Miller ja tooniandvana tollal veel haridusministeeriumi inspektor, üliõpilane Endel Sõgel, kes järgmisel aastal alustas oma kaua kestnud kirjandusliku korralduse karjääri Keele ja Kirjanduse Instituudis. Et Sõgel valmistub hüppeks käsknikukohale, seda ennustas juba tema ajalehes Edasi juunikuus avaldatud 13-osaline järjejutt „Rahvalikust ja rahvavastastest kirjandusest”, milles ta saatis suurema osa XX sajandi alguse eesti kirjandusest ajaloo prügikasti. Ka konverentsil kõneles Sõgel võitleval toonil eesti kirjanduspärandi ebapiisavast ümberhindamisest ega hoolinud oma asja ajamisel loogikast. „Seltsimees Stalin näitab, kuivõrd naeruväärsed olid omal ajal mõnede inimeste mõtted kõrvale heita eelnevate sugupõlvete poolt loodud tehnika, et lõhkuda nn. „koodanlikud” raudteed ja ehitada nende asemele uued, nn. „proletaarsed” raudteed” (Sõgel 1951). Seda öelnud, hakkab ta silmaga pilgutamata lõhkuma eesti kirjanduse koodanlikku raudteed (Jannsenid, Tuglased, Hindreyd, Gailitid jt) ja ehitama uut nn proletaarse kirjanduse varal. Palju sealt võtta ei olnud, Sõgla sõrendatult trükitud etteheitiks Tartu ülikoolile jäi see, et kirjanduse õppeprogrammi pole võetud Viktor Kingissepa loomingut.

Ettekannete ja neile lisandunud sõnavõtude kokkuvõtetest Sirbis ja Vasaras on näha, et Stalini sõnumi positiivne potentsiaal pole eesti literaatidele päralt jõudnud, sest viitega Stalinile võidakse kindlustada seisukohti, millest Stalin oli oma keelemanifestis pigem eemaldunud (Seltsimees Stalini 1951a). Nii näiteks püüdis Miller inimkonna tulevase ühiskeele edendamise tähe all määratleda vene keelt nõukogude „tsonaalse” ühiskeelena. Stalini keeletöödest oleks olnud kõrvale panna nii mõndagi sellist, mida saanuks ära kasutada eesti kirjakuultuuri järjepidevuse tugevdamiseks, seda aga ei tehtud – eeskätt otsiti võimalusi selle lammutamiseks. Kohapealsete funktsionääride panus kultuuri lagundamisse tuli üsnagi selgelt ilmsiks – võtkem seda kui hoiatust.

Konverentsil sõnelesid üksteist kritiseerides luuletajad (vt nt Kotta 1951), ent olulisem oli Johannes Aaviku keeleuenduse kui „kurnajate klassi keele” sünnitamiskatse hukkamõist eeskätt Huko Lumeti suu läbi. Sellega oligi kätte jõudnud murdepunkt keeleuenduse talumise ja keeleuenduse mahatallumise vahel. Avapaugu oli juba aasta varem teinud Tartu üliõpilane Rein Kull (1950), kellele see oli ilmselt katse pesta maha oma Saksa sõjaväe abiteenistuses olemise „süüd”; eksmatrikuleerimisest see igatahes ei päästnud. Nüüd läksid käiku kompartei kahurid. Keeleuenduse väärtusetust paljastas Lumet ka teatritöötajate koosolekul (Seltsimees Stalini 1951b). Demagoogile kohaselt rakendas Lumet oma teenistusse kiiksuga näivvõrdlusi, kui näiteks tuvastas, et Aadu Hindi „Tuulise ranna” esimese osa kokku kolmesajal leheküljel on vaid paarkümmend Aaviku-aegset uudissõna (Lumet 1951). See pidi

näitama nende vähesust (vrd omavahel arve 300 ja 20!), aga näitas ju tegelikult Hindi üsna mõõdukat mõjustatust Aaviku loodud keelest. Teine, kes oma sõnavõtus käsitles „kodanliku keeleuuenduse reaktsioonilisust”, oli Kristjan Kure (Seltsimees Stalini 1951a: 2), endine Marri jünger, kes nüüd oli sunnitud oma kirge taltsutama. Aga keeleuuendust võis haavata nii Marri kui ka Stalini relvaga. Pöördugemgi tagasi marrismi juurtele.

Marrismi jõudmine Eestisse

Marrismi maaletoomist Eestisse 1940. aastal saab siduda just Kristjan Kure (1890–1961) nimega (järgnevas toetun tema isikutoimikutele Rahvusarhiivis aastatest 1940–1947: RA, EAA.5311.3/51.869; ERAF.1.6.1440). Ahja vallas sündinud mehest sai pärast Treffneri gümnaasiumis käimist kooliõpetaja, kes võttis sõdurina osa Esimesest maailmasõjast ja veetis kolm aastat sõjavangina Austria-Ungaris. 1918. aastast töötas ta Nõukogude Venemaa sõjaväehospitalides, algul Orjolis ja pärast komparteisse astumist 1920 haiglapolitrukina Kupjanskis. Aastail 1922–1925 õppis ta Leningradi Eesti Pedagoogilises Instituudis (seda lõpetamata) ja õpetas 1922–1930 ühtlasi eesti keelt ja kirjandust Kommunistliku Ülikooli Leningradi osakonnas. Alates 1926 töötas ta Leningradi Herzeni-nimelises Pedagoogilises Instituudis assistendi ning alates 1929 eesti keele dotsendina. 1938. aasta algul vabastati Kure sellelt ametikohalt seoses eesti keele kaotamisega õppeplaanist.

Siinse teema seisukohalt on tähtis asjaolu, et 1931. aasta kevadel astus Kure Kommunistliku Akadeemia Leningradi osakonna aspirantuuri, kus ta rohkem kui aasta vältel tegi uurimistööd Marri otsesel juhendamisel. 1932. aastal viidi tema aspirantuur üle Keele Teadusliku Uurimise Instituuti. Seal õppis ta koos Eduard Pälliga, kirjutades kuus aastat hiljem maha lastud Leon Bašindžagjani juhendamisel rangelt marristliku seminaritöö „Sõnade tähenduse muutumisest”, mis ilmus 1935. aastal eestikeelses ajakirjas Leegid (Päll 1980: 88–90). Muuseas pärineb Pällilt teade, et Kure esinenud ühel vaidlusõhtul talle pahandusi toonud sõnavõetuga Marri nelja maagilise algsõna vastu. 1935. aastal omistati Kurele väitekirja kaitsmata keeleteaduste kandidaadi kraad, selleks ajaks oli ta Leningradis jõudnud (osalt kaasautorina) avaldada mitmeid eesti keele õpikuid ja lugemikke. Aastail 1935–1938, niisiis juba pärast Marri surma, oli Kure Keele ja Mõtlemise Instituudi doktorantuuris, kuid katkestas selle õppetöö suure koormuse tõttu. 1938. aastal sai temast selle asutuse vanem teaduslik töötaja soome-ugri keelte alal. Selsamal 1938. aastal vangistati ja visati parteist välja Kure abikaasa, inglise filoloog Melanie Rauk (kes oli aastail 1911–1924 elanud ja õppinud Kanadas ning kelle õde jäigi sinna alaliselt elama), mistõttu inkrimineeriti ka Kurele „suhted rahvavaenlaste ja välismaaga” ning võeti talt ühtlasi ära parteipilet. Kui Rauk aasta pärast vabastati ja partei liikmeks ennistati, taastati ka Kure liikmesus, kuid koos valju noomitusega selle eest, et ta oli lävinud süüdi mõistetud eesti kommunistide Hans Pöögelmanni ja Richard Majakuga. 1941. aasta aprillis see noomitus tühistati.

Pärast Eesti okupeerimist ja inkorporeerimist Nõukogude Liitu määrati Kure aastal 1940 tööle Tartu ülikooli, kus ta sai sügissemestri algul õppeprorektoriks ja marksismi-leninismi aluste kateedri juhatajaks, ühtlasi kogu ülikooli ühiskondlik-poliitilise ümberkasvatamise juhiks. Psühholoogiliselt lihtsameelse Kure tegevust ülikooli poliitkomissarina on Ants Oras (2002: 86–97) kirjeldanud üsna mõrult groteskses stiilis. Kure pidas loenguid marksismist-leninismist ning keeleteaduse alustest, viimaseist ta oma sõnul selsamal moel, nagu ta oli neid pidanud juba Leningradis Marri instituudi vanemteadurina alates 1938. aastast – niisiis marristlikus vaimus. Ilmselt võibki neid 1940. aasta loenguid nimetada marrismi esimesteks sammudeks Eesti pinnal. Hinnangu on neile andnud Paul Ariste, kes Kuresse kui inimesse suhtus muidu üsnagi soosivalt:

Käisin kuulamas ta loenguid ja ettekandeid marristlikust keeleteadusest. Need olid naiivsed. Eesti keelest võetud näidetega püüdis ta näidata, kuidas kõik sõnad taanduvad Marri fantaseeritud algsõnadele. Ei või öelda, et ta oleks lausa hukka mõistnud meil kehtinud võrdlev-ajaloolist keeleteadust, kuid ta püüdis näidata, et see meetod on vale ning kodanlik. (Ariste 2008: 225)

Rootsi keele professor Per Wieselgren (2002: 193) annab Kurele hävitava hinnangu: „Tema eruditsioon teaduste alal võrdus nulliga. Ükskõik milline eesti põhi-kooliõpetaja oleks teda ületanud. [...] Marksismi-leninismi professorina huvitus Kure eriti marksistliku keelemehe Marri teooriatest tulevikus toimuva kõigi keelte ühtesulamise kohta Nõukogude Liidu võidu läbi kapitalismi üle.” Selles hinnangus heiastub läbinähtavalt Kure 20. oktoobril 1940 Emakeele Seltsis peetud ettekanne, mida ajaleht refereeris pealkirja all „Kord kõnelevad kõik inimesed ühist keelt” ja mille põhitees oli see, et keeled sõltuvad vaid sotsiaalsetest oludest ning ühetaolisesse – nõukogude – olustikku istutatud eri rahvad hakkavad seega paratamatult kõnelema ajapikku ühte ja sedasama keelt (Kure 1940).

Endiste ajakirjade Eesti Keel ja Eesti Kirjandus asemele asutati 1941. aastal uus nõukogude ajakiri Eesti Keel ja Kirjandus, millest jõudis kuni Saksa vägede saabumiseni ilmuda viis vihku. Ajakirja esimese numbri lüheldane avakirjutis oli Kure „Mõtlemine ja keel ning nende ühiskondlik alus”. Selles tsiteeritakse peamiselt Marxi ja Engelsit ning tuuakse ära „Saksa ideoloogiast” nopitud aforism, mida marristid ja stalinistid kordasid lakkamatult ning mida kümmekond aastat hiljem kasutas relevantna ka Stalin: „Keel on mõtete vahenditu tegelikkus [Stalini teksti tõlkes: vahetu reaalsus]” (Kure 1941: 7; vrd Stalin 1950: 34). Stalin tähistab sellega keele ja mõtlemise lahutamatu seost, mida aga tähistab sellega Kure – pole aru saada. Kohe seejärel tsiteerib ta Marri. Kirjutise põhipaatos peitub tõdemuses, et keel saab tekkida vaid tööprotsessi hõivatud olendil ehk inimesel. Sama ajakirja kolmandas numbris ilmus Ariste kirjutis „Lastekeele semasioloogiast”, mille aluseks olid päevikumärkmed oma tütre Marju-Ilona keelelisest arengust 1933. aastal mõne kuu jooksul enne kaheaastaseks saamist (Ariste 1941). Marri nime selles huvitavas töös ei mainita, kuid sõnade tähenduses toimuvate arengunihete kirjeldamine viitab Marri metoodika eeskujule.

Ajakirja teises numbris kirjutas Leningradi teadlane Dmitri Bubrich (Bubrihh) soome-ugri keelte uurimisest Nõukogude Liidus. Bubrich töötas aastail 1934–1949 Marri-nimelise Keele ja Mõtlemise Instituudi soome-ugri sektori juhatajana ning pidi seega tundma oma alluvuses tegutsenud Kuret. Bubrich tõstabki esile teoreetilisel teenekat instituuti, mida tol ajal juhatas Meštšaninov, ja – ehkki ta polnud reaalses uurimistöös marrist, vaid marrismi ohver – määratleb keelt marristlikus vaimus. Siin on esindatud sellised tuntud motiivid nagu keel kui pealisehitus, keelte stadiaalne areng ja süntaks keele arenguastme kriteeriumina:

Keelt vaadeldakse kui peale-ehitist, mõtlemise kaudu, ühiskonna materiaalsel baasil. Ühtne, üldinimlik astmelt astmele tõusev ühiskonna materiaalse baasi arenemise protsess tingib lõppude lõpuks ka ühtsa, üldinimliku astmelt astmele tõusva keele arenemise protsessi – ühtsa keeleloomingu protsessi. Ühed inimesrühmad on selle protsessi plaanis rohkem edasi jõudnud kui teised. See protsess ilmneb kogu oma jõuga lauseehituse alustes. (Bubrihh 1941: 86)

Juhtivaid nõukogude keeleteadlasi Marri ja Meštšaninovit mainib samas numbris ka Julius Mägiste (1941: 103).

Marri instituudi direktorilt Meštšaninovilt tõlgitakse sissejuhatav peatükk sama instituudi väljaandest „Üldine keeleteadus”; tõlget ei jõuta lõpuni avaldada, sest enne seda peatab ajakiri oma tegevuse. See on Marri teenete mõõdukas apoloogia, mille kulminatsiooniks on väited, et keele vormistiku asemel tuleb keskenduda sõna tähenduslikule seosele ühiskondlike arenguetappidega ning liikuda keelte võrdlemiselt edasi keeles sisalduva ajaloolise ainese analüüsile (Meštšaninov 1941).

Eesti teadlastest paistis marrismi saladustesse põhjalikumalt süvenevat ajakirja Eesti Keel ja Kirjandus innukaim kaastööline Valter Tauli ja seda kindla põhjusega: nimelt lootis ta marrismis leida tuge keele teadliku kujundamise ideele. Aaviku keeleteadus ei olnud veel põlu alla langenud, Taulit paelus keelekorralduse teema ning ta oli veendunud, et „uute tüvisõnade hankimise moodustuseks tulevikus on kahtlemata sõnade loomine „kunstlikul” teel” (Tauli 1941a: 126). Tauli tutvustab Marri seisukohti üksikasjaliselt A. Rožanski venekeelset artiklit refereerides, peatudes pikemalt kineetilisel ehk käekeel, niisiis häälikulise keele eellasel („käekeel on mõtlemine kätega”), ja toonitades, et ka Marr räägib „tuleviku ühiskeele kujundamisest” (Tauli 1941b: 165, 169).

Marri isikule ja õpetusele pani eesti kirjakuultuuris krooni pähe Leopold Silberstein (1900–1941), Berliinist pärit juudi soost slavist, kes 1933. aastal oli sunnitud Hitleri eest põgenema Tšehhoslovakkiasse, külastas 1936 Tartut ja sai judaistikaprofessori Lazar Gulkowitschi eestkostel 1937. aastal Tartu Ülikooli tšehhi keele ja kultuuri lektoriks. Silberstein esines hoogsalt ettekannetega akadeemilistes seltsides (võrreldes näiteks eesti ja tšehhi rahvuslikke liikumisi) ning publitseeris Eesti ajakirjanduses (nt artiklid tšehhi kirjandusest Loomingus). Ta hakkas Ariste juures õppima eesti keelt ning Ariste tunnistuse järgi sai selle kiiresti selgeks, hääldas laitmatult ja kirjutas vaid väheste vigadega (vt Herrmann 2015: 237–238, 331). Eestikeelses omaeluloos 2. juulist 1940, mis oli lisatud taotlusele saada Eesti kodanikuks, kinnitab Silberstein,

et peab ettekandeid ja kirjutab ka oma „kirjanduslikke töid otse eesti keeles” (RA, ERA.14.15.3759), ehkki Loomingus avaldatu oli ilmselt suuresti Johannes Semperi tõlge. Sarja „Suurmeeste elulood” tarvis saatis tema abikaasa Jenny (snd Herrmann), kes külastas Eestit aastal 1938, Tartu Ülikooli üldajaloo professori Peeter Tarveli tungival palvel oma doktoritöö põhjal kokku pandud käsitluse krahv Mirabeaust, mis ilmuski esmalt eesti tõlkes (Hermann 1940), saksa keeles alles 2013 (vt Herrmann 2012: 171). Leopold Silberstein koostas sama sarja tarvis käsikirjas pooleli jäänud teksti Jan Amos Komenskýst. Ta lahutas oma abielu Jennyga 1939. aastal ja abiellus jaanuaris 1940 Tartu Ülikooli lõpetanud Tallinna vandeadvokaadi Malka Schli(e)fsteiniga, kes astus sama aasta sügisel NKVD teenistusse, paistes kuulu järgi silma oma julmusega (vt Raid 1954: 240). Nõukogude ajal õpetas Silberstein Tartu ülikoolis vene keelt. Nii Gulkowitsch kui ka Silberstein olid nende mõnekümne juudi seas, kes jäid pärast Saksa vägede sissetungi Tartusse ja hukati seal 1941. aasta juulis.

Ajakirja Eesti Keel ja Kirjandus 1941. aasta veebruarinumbris avaldas Silberstein oma viimaseks jäänud kirjutise „Nikolai Jakovlevitš Marr – Nõukogude Liidu suur keeleteadlane”. See on kõrgstiilne ülistuslaul universaalgeeniusele, Descartes’i ja Leibnizi mantlipärijale, kelle kõikehõlmav õpetus annab kogu inimkonnale uue maailmapildi. Teisalt aga pakutakse päris head ülevaadet Marri ideede kujunemisest ja nende põhilistest jõujoontest, kusjuures välditakse nii-öelda ohtlike momentide (nt nelja algsõna) esitust. Silbersteini olid juba Prahast paelunud rassiprobleem ja rassistlikud teooriad, mida ta vaagis aasta varem Tallinnas ilmunud saksakeelses brošüüris, kus muuseas tõrjutakse Gregor Mendeli ja August Weismanni rajatud geneetikat kui rassilise determinismi hooba ja tuuakse sellele vastukaaluks Jean-Baptiste de Lamarcki õpetus elu jooksul omandatud tunnuste päritavusest (Silberstein 1940: 12–16). See on arusaam, millega ta ennetas pärast Teist maailmasõda Nõukogude Liidus tuule tiibadesse saanud lõssenkismi (vt edaspidi). Ja sel foonil pole imestada, miks Silberstein maalib Marri kui „võimsat antirassisti”, kes eitas indoeuroopa keelte sarnasust neid kõnelevate rahvaste rassilise ühtsuse alusel ja ühtlasi indoeuroopa algkeelt (Silberstein 1941: 92, 99). Geneetilise suguluse asemel rääkivat Marr keelte sarnastumisest ehk sugulaslikkuse tekkest sotsiaalmajanduslike kontaktide tagajärjel, ühiskondlike ja keskkonnategurite mõjul. Oma artikli eelviimases lõigus teeb Silberstein kummarduse Tartu ülikooli prorektorile Kurele kui Marri instituudi kasvandikule ja marristliku mõtlemisviisi tagatisele Eesti kõrghariduses.

Marrism sai Eesti kõrgkoolis taas kohustuslikuks pärast Teist maailmasõda uue Nõukogude okupatsiooni tingimustes. Et Ariste oli 1945. aasta maist kuni 1946. aasta maini arreteeritud, siis luges keeleteadust Tartu ülikoolis taas Kure, kes töötas sel ajal küll juba Tallinna asutustes ning külastas Tartut iga kahe nädala tagant (Vääri 1991: 88–89). Loomupäraselt jätkas ta marristliku vaimu levitamist. Ariste naastes ta lahkus Tartust, kuid andis marristliku kampaania kõrghetkel Tallinna Õpetajate Instituudi direktorina sellele hoogu ajakirjanduses (nt Kure 1950c). Ka Ariste ei olnud pärast vanglavintsutusi enam päris endine mees, vaid rüütas oma mõtteid osalt marristlikku kuube. Ta ise on meenutanud: „Loenguid pidi pidama Marri keeleteaduse vaimus. Teine asi oli, kas ise seda õpetust uskuda või mitte, aga tudengitele tuli seda tuupida. Lausa hädaohtlik oli rääkida keelte sugulusest ja alg- või lähtekeelest.”

(Ariste 2008: 277) Aastal 1947, kui Leningradis peeti maha üleliiduline soome-ugri keeleteaduse konverents, külastas Ariste Marri instituudi direktori Meštšaninovi kodu.

Seinal olid kõrvu J. Stalini ja N. Marri portreed. Mõlemal oli pühenduskirjutis I. Meštšaninovile. Raamatud olid riuilil keelkondade või keeleteadusharude järgi. Silmitsesin iberokaukaasia keelte kohta olevaid teoseid. Riuilil oli ka N. Marri prantsuskeelne teos kartveli keelest. Võtsin selle kätte. Esilehel oli kirjastusfirma kõrval SJ, s.o. Societas Jesu. Küsisin akadeemik Meštšaninovilt, kuidas on see võimalik, et jesuiidid on avaldanud kommunisti teose. Akadeemik vastas, et N. Marr oli ise ka jesuiit! (Ariste 2008: 279)

Aastal 1948 hakkasid üle NSV Liidu puhuma eriti jäised tuuled ja marrismi sunniti ülikoolides õpetama käsukorras sellele pühendatud erikursuste raames (vt Kasjan 2008: 100–113). 1949. aasta maikuust pärineb NSV Liidu TA presiidiumi otsus, milles öeldakse, et nõukogude keeleteaduse areng saab kõne alla tulla üksnes „N. J. Marri poolt märgitud teel” (Raag 2008: 234; Thomas 1957b: 347). Tartu ülikoolis võeti 1950. aasta suveks plaani teaduslik sessioon teemal „Keelesugulusest Marri uue keeleõpetuse järgi” (Vääri 1991: 95). Keegi ei osanud ette näha, et tol suvel nõuti juba hoopis teist sorti juttu.

Ehkki marristlik sundus kehtis vähem kui paar aastat, lõi see haavu nii mõnessegi isikulukku. Tartu ülikooli dotsent Arnold Kask avaldas 1946. aastal igati usaldusväärse, rikkaliku faktograafiaga ülevaate eesti keele ajaloolisest arengust keskkooli XI klassile, mille avanguse oli sisse monteeritud lühiülevaade „akadeemik N. Marri” vaatest kineetilisele keelele kui häälikulise keele eellasele. Paaril leheküljel tehakse veel juttu keelest kui pealisehitusest, mis sõltub tootmisprotsessist, ning tsiteeritakse Marxi ja Engelsit. Edaspidi aga käsitletakse keelkondlikku sugulust kõigiti vana-moeliselt võrdlev-ajaloolises vaimus, tutvustatakse kümnel leheküljel põhjalikult Aaviku keeleuuendust, mainitakse teisigi poliitilisse pagulusse läinud teadlasi, Oskar Looritsat ja Andrus Saarestet, samuti Elmar Muuki, kellest polnud veel teada, et ta suri Siberi vangilaagris (Kask 1946: 3–6, 78–88, 94). Teose vastutavaks toimetajaks oli Kristjan Kure. Tema vastutada oli ka raamatu mahult ligi poole võrra vähendatud uustrükk, mille sissejuhatuses antakse juba otsesõnu teada, et ülevaade toetub „peamiselt” Marri seisukohtadele (Kask 1949: 3) – mis oli tegelikult ilus vale, sest midagi erilist marristlikku ei saanud raamatust nüüdki avastada. Alapealkirjades oli sajan-ditele lisatud ühiskondlike formatsioonide nimed („feodaalaeagne eesti keel”, „eesti keel kapitalismiajastul”), kuid need jäid vaid tühjadeks siltideks, mida Kask (1956: 10) ise hiljem küll kahetses. Sisulised kaod tulenesid peamiselt mahu vähenemisest ja mõningaist hinnanguist. Nii näiteks vahendatakse keeleuuendust juba taunivas raamistuses nimesid nimetamata, nagu ka Eesti Vabariigi aegset keelekorraldustööd, ja lõpetatakse teos „tabava” märkusega Stalinilt. Juba Pravda diskussiooni täishooga käies esines Kask veel 21. mail 1950 Emakeele Seltsis Marri-meelse ettekandega eesti kirjakeele klassiolemusest, detsembrikuus mõisteti marristlik vääropetus samas seltsis ühiselt hukka (Ahven 1955: 11). Oma üldisest ettevaatlikkusest hoolimata ei

õnnestunud Kasel vältida marristi nime. Järgmisel aastal juhendas ta aga juba kooli-õpikute „restaliniseerimist” (vt edaspidi).

Veelgi raskem ja omamoodi tragikoomiline oli Ariste tõmmatud loos. Ariste tõrkus tükk aega midagi Marri kohta kirjalikult avaldamast, kuid 1949. aasta kevadel professoriks saades tuli see kohustuslik andam ikkagi tuua. Ta tutvustas ajaloo-keeleteaduskonna õppejõudude seminaril Meštšaninovi artiklit „Olukorrast keeleteaduses”, kus seatakse rööbiti „keeleteadlase-arheoloogi” Nikolai Marri ja agrobioloogi Trofim Lössenko „pöörettekivad” vaated, mis vastanduvad „veismanistlikele”, see tähendab, geneetilis-rassistlikele seisukohtadele; samal koosolekul refereeris Kask teise juhtiva marristi, Fedot Filini artiklit (Palmeos 1949). Ariste kuulutas võrdlev-ajaloolise keeleteaduse ja noorgrammatikute seisukohad ekslikuks ning ütles lahti „rassismi ja šovinismi teenistuses olnud” algkeele mõistest keelelise suguluse vaatlusel (Ariste 1949a, 1949b; vt ka päevikumärget Ariste 2008: 343). „Eesti keel on saanud sugulaseks teiste soome-ugri keeltega majanduslikul taustal toimunud ristumiste kaudu, mitte aga põlvnemise teel ühisest algkeelest.” (Ariste 1950a, vt ka 1950b) 1950. aasta aprillis kõneles Ariste säärasest sugulusest ka Emakeele Seltsis (Ahven 1955: 11).

Ainult kümme päeva enne Tšikobava marrismivastast manifesti kiidab Ariste kolleeg Kask selle eest, et too „on võtnud omaks akad. N. Marri uue keeleõpetuse printsiibid ning on olnud nende järjekindlaks levitajaks niihästi õppetöös, teaduslikes ja populaarteaduslikes ettekannetes kui ka trükis avaldatud kirjutistes” (Ariste 1950d). Vaid neli päeva enne Tšikobava pommilööki kutsub ta üles avaldama Tartu päevalehes Edasi marristlikule keeleteadusele pühendatud materjali, et võidelda rassismi ja kosmopolitismi vastu (Ariste, Laugaste 1950). Veelgi enam, Ariste püüdis isiklikult osaleda Pravda diskussioonis, saates sinna Marri vaateid pooldava kirjatüki, mida õnneks ei avaldatud (Vääri 1991: 96). 1950. aasta märtsi lõpus oli toimunud EK(b)P keskkomitee kurikuulus VIII pleenum, mis kannustas hirmu kogu haritlaskonnas. Ka Ariste palavikuline tegevus näitab peataolekut ja tema kehva vaistu stalinistliku psühholoogia mõistmisel.

Kaks ja pool kuud hiljem peab Ariste häbiväärselt oma patte pihtima („sattudes üldise N. Marri pärandi ülehindamise mõju alla on ka allakirjutanu oma mõningais ajalehekirjutustes ja avalikkudes ettekannetes lähtunud vääralt seisukohalt”) ja kirjutama stalinlikust murrangust nõukogude keeleteaduses (võrdlev-ajaloolise lähenemise maine taastamisest), aga saadab mürginoole teele ka Kure poole, sest just see õpetanud keeleteaduse asemel „kohvipaksult ennustamist” (Ariste 1950e). Ariste kiidetud eeskujulik marrist Kask (1950) raputab tuhka pähe nii Aristele kui ka isenele ning annab samuti magusa kättemaksuhoobi marrismi maaletoojale Kurele. Veel aasta hiljem sarjab ta marristide „kohvipaksult ennustamist” (Kask 1951b). Hea, et Kure näol oli võtta hästi maandav piksevarras! Olnud varem survestatud Marri eiramise tõttu, sattus Ariste nüüd – nõukoguliku loogika näitliku ohvrina – löögi alla kui marrist. Ülikooli juhtkond tegi otsuse: „Meie ülikooli keeltekaatedrite õppejõud prof. Ariste, dots. Kask jt., kes varem asusid Marri „uue keeleõpetuse” positsioonidel, peavad mitte üksnes lahti ütleva oma senistest vigadest, vaid ka tegudega näitama oma üleminekut uuele teele – marksistliku keeleteaduse arendamise teele” (Seltsi-

mees Stalini... 1950). Seda nad saidki teha oktoobri lõpus korraldatud konverentsil, kus professor pidas ettekande teemal „J. V. Stalin keele tekkimisest ja arenemisest” ning dotsent teemal „J. V. Stalin keele sõnavarast” (TRÜ 1950). Muuseas võttis konverentsil sõna vanemõpetaja Villem Ernits, kes levitanud seal ebamarksistlikke hoiakuid (Palmeos 1950). Ariste ja Kask said sarjata ka töö eest eesti keele ringis, kus polnud toimunud arutelu Stalini teoste üle (Siimann 1950).

Ühes tollaegses ülestähenduses kurdab Ariste iseendale, et „inimesed ja ajalehed (Edasi, Rahva Häääl, TRÜ jt.) ei suuda küllalt põlastavalt ennast minu suhtes väljendada” (Ariste 2008: 345). Aasta hiljem said kolleegid teda siiski juba kaitsta, rõhutades, et Ariste on „pidanud arvukaid ettekandeid stalinlikust keeleteadusest, kuid on seda rakendanud ka oma keeleteaduslikes töodes ja kirjutistes” (Palmeos, Veski 1951). Ariste ise möönab, et keelelise suguluse vaatlus, mida akadeemik Marr pidas eba-teaduslikuks, on tänu Stalini töödele taas päevakorral, sest „rassismi ja imperialismi teenistuses” seisvat see üksnes kodanlikes maades (Ariste 1951). Stalini „geniaalse sõnavõtu” teisele aastapäevale pühendatud pikas ajaleheloo ei kõneta Ariste „marksismi vulgariseerijat” ja „väärdõpetuse” loojat Marri enam akadeemikuna. Tundub, et ta on pärast vahepealseid enesealandusi vaimse tasakaalu kätte saanud. Süüdlane on ammu teada: „Eesti NSV-s oli keeleteaduse arenemisele suureks takistuseks marristi K. Kure tegevus” (Ariste 1952a, vt ka 1952b, 1952c; Kask 1956: 10).

Stalini jõuline ja juhtumisi ka tervemõistuslik sekkumine keeleteaduse küsimustesse muutis olukorra sellel lahinguväljal märksa lihtsamaks, kui see oli tollal paljudes teistes valdkondades. Lingvistide eelis seisnes nüüd asjaolus, et suure juhi „geniaalseid” seisukohti tsiteerides võis teha igapäevast tööd põhiliselt selles laadis, nagu seda teha oli tahetud. Ei olnud enam mingit erilist proletaarset, bolševistlikku, sotsialistlikku, kommunistlikku ega materialistlikku keeleteooriat, tuli vaid toonitada Stalini sooritatud „pööret” ja töötada edasi vanas võrdlev-ajaloolises vaimus. Kui erinev oli situatsioon kirjanduses ja kunstides, kus võeti tarvitusele sotsialistliku realismi „dialektiline” relv, millega võis tappa mis tahes loomingut!

Stalinism eesti keele õpikuis

Marrismi käes kannatasid NSV Liidus peamiselt teadus ja ülikooliõpe, ehkki vaiki-misi ja sageli sahtlisse kirjutades viljeldi sellest sisuliselt mõjustamata uurimistööd edasi ka 1930. aastate nõukogude teaduses (Mihhail Peterson, Lev Štšerba jt). Kesk-kool kujutas marrismile omamoodi passiivset vastupanukantsi: et Marri spekulatiivse akrobaatika harrastamine käis seal õpetajatele ja õpilastele üle jõu, siis jätkati keeleõpet suuresti vanas vaimus.

Marrismile ei antud pikalt aega õitseda ka eesti kooliõpetuses. Vaevalt suudeti end hakata sellega harjutama, kui saabus stalinlik käsk see keelustada. Hüpooteetiliselt oleks huvitav jälgida marrismi sisseimumist kooliõppesse alates 1948. aastast ja selle tõrjumist suure juhi sõnadega tema 1950. aasta ülimusliku otsuse järel. Tegelik-kus osutub märksa proosalisemaks. Kooliõpikute konservatiivset maailma mõjustas marrism üsna napilt ja mõõdukas vormis. Peamiselt torkab silma marrismi – kui

nii-öelda tulemata jäänud tondi – tagantjärele tõrjumine Stalini seisukohtade valguses. Võib oletada, et enamasti ei saanud õpilased üldse aru, kas ja mille üle keeleõpetuses piike murti; nemad lugesid vaid suure juhi tõtt kuulutavaid tsitaate. Järgnev ei taotle anda ammendavat ülevaadet stalinistliku keelekultuuri kahe tiiva võitlusest meie õpikukirjutajate teadvuses, vaid esitab kooliklasside kaupa mõningaid tähelepanekuid.

Viktor Ordliku (1951) IV klassi õpik midagi keelepoliitiliselt erutavat ei sisalda. Sama õpiku uuendatud variant hakkab järgmisel aastal pihta Stalinilt laenatud motoga keelest kui tööriistast ehk suhtlemisvahendist ning pakub veidi hiljem „Sõnaliikide” motona niisama neutraalse Stalini lause (Ordlik 1952: 3, 39; vrd Stalin 1950: 19–20). Raamatu õpilasele suunatud põhiteksti Stalini tarkussõnad ei sekku.

Karl Praakli V klassi eesti keele õpiku mõlemas trükis paelub pilku – siinse käsitluse järgmist osa silmas pidades – näitelause „Akadeemik Lõssenko julged katsed on muutnud mitmed taliviljad suviljadeks, mis annavad väga kõrgeid saake” (Praakli 1949a: 81, 1950a: 89). Keeleideoloogilisi passaaže ei sisalda ka Praakli VI klassi õpikud, mis on samuti ilmunud enne Stalini sekkumist keeleväitlusele. Praakli pakub sõnavara rikastamise ühe võimalusena välja sõnade kunstliku moodustamise, tuues näidetena muu hulgas Aviku loodud sõnu (Praakli 1949b: 139, 1950b: 140). See võimalus praagitakse mõned aastad hiljem välja põhjendusega, et sõnade kunstlik meisterdamine lähtus katses „luua eesti kodanlusele oma klassidialekt” ning marksistlikus (loe: stalinlikus) keeleteaduses polevat sellele asu (Valgma 1952: 13).

„Ideoloogiavajak” valitseb ka Rudolf Reimani varasemates VII klassi õpikutes. Lühikeses teoreetilises ülevaates sõnavara ajaloolisest muutumisest ja rikastumisest võib aimata ainult õrna marristlikku vinet, kusjuures Praakli eeskujul möönab Reiman sõnade kunstliku loomise võimalust; järellisandit tutvustab muu hulgas lause: „Lõssenko, meie sajandi kuulsamaid loodusteadlasi, töötab tihedas kontaktis kolhoosnike laiade hulkadega” (Reiman 1949: 80–82, 47, 1950: 97–99, 56).

VII klassi õpiku mõni aasta hilisem teisend, kus kaasautoriks on Johannes Valgma, hakkab aga pihta ja annab ka edaspidi käsitlusele hoogu keeleideoloogiliste tsitaatidega Stalinilt (Valgma, Reiman 1953: 3, 36). Analüüsida pakutakse muu hulgas katkendeid jaroviseerimisest ehk taimede arengu mõjustamisest madala temperatuuriga, mida propageeris Lõssenko, ja Lõssenkole lähedase rakubioloogi Olga Lepešinskaja töödest (Valgma, Reiman 1953: 56, 76). Tuletusõpetust, liiati sõnade kunstlikku loomet, enam ei käsitleta.

Kooda saabub raamatu lõpus kümneleheküljelise peatükiga „Jooni stalinistlikust keeleõpetusest”, milles antakse kokkuvõte Stalini 1950. aastal ilmunud „geniaalsetest töödest” nõukoguliku keeleteaduse õigesse rööpasse seadmisel ja mis on nähtavasti stalinliku lingvistika haripunkt meie koolikursuses (Valgma, Reiman 1953: 81–93). Raamatu käsikiri oli ladumisele antud vahetult enne ja läks trükki vahetult pärast Stalini surma märtsis 1953. Kokkuvõte stalinlikust keelekäsitlusest on maitsestatud eesti keelt kui ajaloolist võitlusvahendit puudutavate lõikudega ning mööda ei pääseta Stalini sedastusest, et üks ja seesama „keel on teenindanud ja teenindab ühtviisi kõiki ühiskonna klasse”. Käe kergel värinal, aga diktaatori tujukast mõtet täpselt

parafraaseerides pannakse paberile lause: „Nii teenindasid kõik praeguste nõukogude rahvaste keeled vana, kodanlikku korda, kuid teenindavad niisama hästi uut, sotsialistlikku korda” (vrd Stalin 1950: 6). Stalinile toetudes rõhutatakse, et inimese mõtlemine kujuneb keele, täpsemalt tema emakeele pinnal, selle arenguks on tähtis eeskätt rikas sõnavara, mille tuumaks on sõnavara püsivaim osa, põhifond, kuhu paigutatakse ootamatult ka sõnad *partei*, *kolhoos*, *kommunism* jt – seda põhjendusega, et olles küll keeles suhteliselt uued, „on ette näha, et nad jäävad keelde püsima väga kauaks”. Autorid ilmselt ise ei märkagi, et säärases väites peitub allaneelatud kokkulepe marrismiga, mille kohaselt uus ühiskondlik formatsioon toob kaasa uue keele. Antimarristlik on seevastu sedastus, et põhisõnavarast veelgi vastupidavam, „kõige püsivam element keeles on aga tema grammatiline ehitus”, niisiis esmajoones vormiõpetuse ehk morfoloogia valdkond. Korraks mainitakse ka Marri, kes olevat ekslikult arvanud, et inimene saab mõelda ilma keeleta.

Võib oletada, et stalinliku lingvistika tutvustajaks oli raamatu uus kaasautor Valgma, kes töötas õpetajate täiendusinstituudi eesti keele ja kirjanduse kabineti juhatajana ning oli aasta varem avaldanud kriitilise artikli Stalini õpetuse „vähesest ja pinnalisest” käsitlemisest eesti kooliõpikuis. Selles öeldakse muuseas järgmist:

Meie emakeeleõpetuses toimus J. V. Stalini tööde ilmunemisega põhiline murrang. Ilmusid uued programmid ja nende programmide põhjal koostatud õpikud. Programmide seletuskiri annab tähtsamad sätted eesti keele õpetamise ümberkorraldamiseks: kümnel leheküljel on esitatud stalinliku keeleõpetuse alused ja põhimised juhtnöörid nende teostamiseks koolitöös. Programmides enestes nimetatakse lähtekohana J. V. Stalini õpetust. (Valgma 1952: 9–10)

Reaalsuses tähendas ümberkorraldus peamiselt Stalini 1950. aasta keeleartiklite refereerimist ja tsiteerimist. Valgma viibutas näppu sellesama VII klassi õpiku suunas, mida ta ise seejärel täiustama asus. Ta tõi välja emakeeleõpetajate arusaama, et kuna marrism polnud Eestis juurdunud, siis pole tarvidust minna seda ka Stalini juhtnööride järgi välja rookima ja keelt võib edasi õpetada endisel moel. Seda elutervet arusaama pidas Valgma kodanlikuks eksituseks, sest Stalini õpetusel olevat täiesti uus sisu. Ta hoiatas sõnade tähenduse ning semantika marristliku ületähtsustamise ja „süntaksi primaadi” eest, nõudes suuremat tähelepanu morfoloogiale, sest keele grammatiline luustik oli Stalini järgi selle püsivaim element. Igatahes võimaldas Stalini positsioon edendada emakeele süvendatud õpet, eriti kui nõustuti vene keele kui nõukoguliku suhtluskeele röõbitise tarvitusega.

Kristjan Kure oli eesti emakeeleõpikute autorina erilise taustaga isiksus (vt eespool). Hoolimata marristlikust väljaõppest ei kannu ei tema koos Bernard Söödiga (ilmselt põhiautor) paberile pandud ega mõned aastad hiljem tema toimetatud ja valdavalt vormiõpetusele pühendatud „Eesti keele grammatika keskkooli VIII klassile” mingeid marrismi tundemärke. Väited laadis „keel ja mõtlemine on teineteisega seotud, nii et ei ole keelt ilma mõtlemiseta ega mõtlemist ilma keeleta” (Kure, Sööt 1946: 5) või „keel on mõtlemise teostamise vahend” (Kure 1949a: 3) annavad märku pigem sellest stiilist, mida Stalin kasutas Marri vaadete tõrjumiseks.

„Stalinliku pöörde” järel sai keskkooli vanemate klasside emakeeleõpikute ümbertöötamise juhiks Tartu ülikooli dotsent Arnold Kask, kes oli ühtlasi Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimissektori juhataja ja sellena asja vajalikkust vaagitud (Kask 1951a, 1951c). Söödi ja Kure õpiku töödeldud variant, mille käsikirja koostasid Kase juhendamisel Gerda Laugaste ja Magda Teder, hakkab pihta Stalini lingvistiliste juhtnööridega ja jätkub tema vormiõpetust ülendava hinnanguga, millele hiljem lisanduvad näited laadis „J. V. Stalini keeleteaduslike tööde ilmumine kujunes tähtsaimaks sündmuseks kogu nõukogude eesrindlikule teadusele” (Kask jt 1951a: 3–4, 48, 133). Analüüsitakse ka Stalini enda kõneldud teksti (Kask jt 1951a: 164–165, 1952a: 145, 147). Õpiku „parandatud trükk” toob järgmisel aastal viie lehekülje pikkuseks paisunud sissejuhatuse stalinliku keelekäsituse põhimõttest, kus põhiväiteiks on see, et keele sõnavara muutudes säilib püsivana ikka selle põhifond, ning et keele grammatika on kui selle sõnastuslik geomeetria, mille reeglid kehtivad aastatuhandeid (Kask jt 1952a: 3–7).

Kure IX klassi õpik käsitles tuletus- ja lauseõpetust ning ilmus vahetult enne Stalini keeleartikleid. Sõnavara ajaloolise muutumise kirjeldus raamatu algul võib evida kergelt marristlikku hõngu, kuid põgus tsitaat Stalinilt („keel on arenemise ja võitluse tööriist”) on samuti kohe käepärast (Kure 1950a: 5). Ariste sõnul ajas jutt Aaviku keeleuudendusest Kurel ikka harja punaseks, sest see olevat olnud „koodanlik pealishitus” (Ariste 2008: 225), ent hoolimata sellest möönab Kure oma õpikus kunstliku sõnaloo mõningaid saavutusi, tuues näiteks – nimesid nimetamata – peamiselt Aaviku sõnu (Kure 1950a: 17). Üldiselt jätab ka see Kure õpik üsna akadeemilise, eestikeskse ja siinses kontekstis niisiis pigem sümpaatse mulje.

Selle kollektiivne töötlus ilmus aasta hiljem taas Kase juhendamisel, lõpliku käsikirja koostajaks on märgitud Kure ja Valgma. Tegu on nüüd puhtalt lauseõpetusega, Stalini nimi on toodud juba esimesse alapealkirja („Seltsimees Stalin lauseõpetusest”) ja teos hakkabki pihta Stalini mahukamaks paisutatud mõtteavaldustega keelest kui suhtlusvahendist. Vaikimisi nõjatub poleemikale marrismiga taas Stalini rõhuasetus grammatikast (vormiõpetusest) kui lauseõpetuse alusest (Kask jt 1951b: 3–4, 7). Keeleideoloogiliselt tähtsaim on mõtekriipsu tarvitamist näitlikustav tsitaat Stalinilt: „Keeleteaduses valitsenud araktšejevliku režiimi likvideerimine, loobumine N. J. Marri vigadest, marksismi juurutamine keeleteadusse – niisugune on minu arvates tee, mida mööda käies võiks tervendada nõukogude keeleteaduse” (Kask jt 1951b: 159–160; vrd Stalin 1950: 30, 1952: 29). Lisandi kasutamist ilmestab väide, et „meie suure teadlase Olga Lepešinskaja avastused bioloogia alal on murrangulise tähtsusega” (Kask jt 1951b: 40). Õpiku parandatud trüki algusse on aasta hiljem lisatud veel üks diktaatori vaimuvälgatus grammatikareeglite sünnist mõtte liikumisel üksikult üldisele (Kask jt 1952b: 5).

Kure koostatud X klassi õpikutes, mis ilmusid nii 1948., 1949. kui ka 1950. aastal – viimane vahetult enne Stalini sekkumist keelediskurssi –, on tähendusõpetuse (semasioloogia) alal autoriteediks varjamatult Marr. Peatükis „Sõna tähenduse muutumise seadusi” tuuakse rohkelt Marri esitatud näiteid selle kohta, kuidas sõna häälikulise külje püsides on eluliste funktsioonide surve muutunud selle tähendus.

Samuti seotakse sõna erinevad tähendusvarjundid sotsiaalsete klasside omavaheliste vastuoludega.

Akadeemik N. Marr seletas ka, mispärast ladina sõnad *sol* = päike ja *sal* = sool on ühist algupära. Päikese käes kuivatati kala, et teda hoida riknemise eest. Sool astus selles majanduslikus funktsioonis päikese asemele ja sai temalt oma nimetuse. [---] Marr näitas ka, et üks sõna võib saada vastandlikud tähendused. [---] Tuleb ka seda meeles pidada, et ühiskonnas, kus on olemas antagonistlikud klassid, on see, mis ühele klassile on hea ja kasulik, teisele paha ja kahjulik. (Kure 1948: 183–186)

See peatükk jääb põhiliselt samal kujul alles Kure õpiku järgmistesse, kirjjade järgi küll ümbertöötatud trükkidesse (Kure 1949b: 118–121, 1950b: 115–118). Muudatusi tehakse vaid üksikasjades, nii kaob näiteks 1950. aasta väljaandes Marri nime eest ära lisand „Kaukaasia jafeedi keelte uurija”. Kure tähendusõpetuse käsitelu X klassis ongi ilmselt see koht, kus Marri nimi tungib meie koolikeelde kõige sügavamalt. See võimaldas Kasel pärast stalinlikku korrektiivi teha Kure õpikute peale kurja häält (Kask 1950). Samas tuleb tunnistada, et Kure hoidub õpikus marristlikest liialdustest ja tutvustab pigem Marri kui lingvisti helgemat poolt.

X klassi õpiku uustrukis aastast 1951, kus Kurele oli abiks tulnud viis autorit ja mille lõpliku käsikirja koostas Kase juhendamisel Elli Koff (hilisem Riikoja), tsiteeritakse esimesel viiel leheküljel usinasti „lingvistilist” Stalinit, kuid segatakse leeme sisse ebateadlikult ka marristlikke vürtse. Nii tuuakse eesti juursõnadest ehk sõnavara põhifondi püsivaimast tuumast neli näidet: *käsi, meel, ase* ja – *partei* (Kask jt 1951c: 4)! Stalini õpetusest tulenevalt rõhutatakse kohe alguses jälle, et eriti olulised on keele kaks põhikülge: sõnavara ja grammatiline ehitus (vrd Stalin 1950: 22). Semasioloogia osa on kokkusurutum ning peatükis sõna tähenduste ajaloolisest muutumisest Marri nime ja näiteid enam ei tooda, ehkki käsitluse laad on põhiliselt endine. Selle õpiku parandatud trükk järgmisel aastal uut ei paku, lihvitud on kohati ideoloogilisi rõhke, nii näiteks on peatükk „Nõukogulik sõnavara eesti keeles” pealkirjastatud nüüd kujul „Nõukogude ajastu sõnavara eesti keeles” (Kask jt 1952c: 10).

Kase XI klassile kirjutatud ülevaateid eesti keele ajaloolisest arengust (1946, 1949), kus Marri nime mainitakse peamiselt silmapaettek, käsitleti eespool.

Kokkuvõttes võib vaid korrata, et suur lahing kahe Gruusiast võrsunud keeleteoreetilise isemõtleja, Marri ja Stalini vahel eesti koolilapse teadvusse vist ei jõudnud. Marri semasioloogilisi ideid tutvustatakse tasakaalukal moel veidi lähemalt vaid Kure X klassi õpikuis aastaist 1948–1950. Pikem kokkuvõte Stalini keelekäsitusest paigutati omaette peatükina 1953. aasta VII klassi õpikusse, mis ilmus juba pärast Stalini surma. Stalinlike tsitaatidena külvati „geniaalseid” teri muidugi ka teistesse 1950. aastate alguse õpikutesse. Et aga Stalini lähenemisnurk ühtis põhiliselt tavapärase võrdlev-ajaloolise keeleteaduse omaga, siis midagi ekstravagantset sellega laste teadvusse ei istutatud. „Uudne” oli see ainult neile, kes olid olnud Marri ideede kaasajooksikud. Et Stalini keeleanalüüsi artiklid olid ilmalgust näinud põrmustavas poleemikas Marri õpetusega, seda lapsed ilmselt ei aimanudki.

Ajaloolised metanarratiivid

Ei jõuta siinkohal pikemalt vaagida põhjusi, mis sundisid diktaator Stalinit keelelise omakandimehe õpetust hukka mõistma. Võitlevad marristid osutasid oma teostes mitte ainult Marri, vaid ka Stalini töödele, ja võib-olla oligi üks ajendeid lihtsalt see, et marrism – milles oli ka hästi aimatavat juudi salasõnateaduse vaimu – esitles end laias maailmas edevalt keeleteadusliku stalinismina. Ükski diktaator ei salli, kui nimeliselt temale toetudes levitatakse ideid, millele ta ise pole oma „autoriseeritud” heakskiitu andnud ja mis teda mingis aspektis lausa ärritavad. Haavata võis suurt juhti ka gruusia keele suhteliselt ebakindel asend, eriti aga uue võimsa poliitilise liitlase Hiina lingvistiline madaldamine Marri stadiaalses hierarhias. Küllap oli peamine siiski võimuküsimus. Üks diktaatorliku meelevalla „värskendamise” vahendeid on otsuste ettearvamatus, mis võimaldab ootamatu lõõgiga kõrvaldada iga liiga esiletungiva rivaali. Ning kahtlemata tuli Stalini toetus vanale võrdlev-ajaloolisele keeleteadusele, mille poliitiline eesmärk oli marristliku võimupaise purustamine, õpetlaste enamuse jaoks ootamatult. Lisaks tõstis selle otsuse „mõistlikkus” taas suure juhi autoriteeti.

Aga Stalini ja Marri keelelise kokkupõrke taga olid varjatult palju avaramad ajaloolised narratiivid. Neid võimaldab fokuseerida pilguheit sellele, mis toimus samal ajal teistes nõukogude teadusharudes. Rööbiti marrismi sõjaka pealetungiga 1948. aastal puhkes NSV Liidu põllumajandusteaduses õitsele ukraina päritolu akadeemiku Trofim Lõssenko (1898–1976) agrobioloogiline mõtteviis ehk lõssenkism. Ehkki Lõssenko juhtis aastast 1936 Odessas asuvat Üleliidulist Aretusgeneetika Instituuti ja aastast 1941 – pärast oma teadusliku rivaali Nikolai Vavilovi arreteerimist³ – NSVL TA Geneetika Instituuti Moskvast (püsis sel ametikohal kuni 1965. aastani), tähistas lõssenkism olemuslikku vastuseisu Gregor Mendeli rajatud pärikkuseõpetusele ehk geneetikale. Ajalooliselt nõjatus see prantsuse teadlase Jean-Baptiste de Lamarcki XVIII–XIX sajandi vahetusel küpsenud evolutsiooniteooriale ning on käsitletav neolamarkismina.

Oma peateoses „Zooloogia filosoofia” (1809) sõnastas Lamarck järgmise seaduse:

Kõik see, mille loodus on lasknud isendeil omandada või kaotsi minna keskkonnaningimustes, mis nende sugu on pikka aega mõjutanud, olgu siis kas mõne elundi eelistatud kasutuse või mõne kehaosa pideva puuduliku tarvitamise tõttu – kõik see kantakse sigimise teel edasi uute isendite põlvnemisse, eeldusel, et omandatud muutused on ühised mõlemale soole, või [vähemasti] neile, kes on nende uute isendite [vahetuiks] soetajaiks. (Lamarck 1957: 69)

Siit saabki alguse veendumus, et indiviidi elu vältel omandatud tunnused on teatud tingimustel pärandatavad. Teisisõnu, „tarvitamisest ja mittetarvitamisest põhjustatud muutused (variatsioonid) elundi ehituses, mis isend oma elu kestel on

³ Taas tüüpiline nõukogude paradoks: samal 1943. aastal, kui Nikolai Vavilov suri poliitilise vangina kurnatusse, omistati tema nooremale vennale Sergei Vavilovile Stalini preemia ja tõsteti ta 1945. aastal NSV Liidu TA presidendiks.

omandanud, pärandab ta järglasile” (Piiper 1937: 24). Niisiis ei kandu geneetiline informatsioon edasi üksnes sugurakkude isoleeritud ühistöös. Kõik see, mis inimene või loom oma elu jooksul keskkonnaga kohaneda või seda muuta püüdes ette võtab või tegemata jätab, see, kuidas keskkond tema keha ja vaimu vormib, võib pärilikult edasi kandudes mõjutada tema järglaste füüsilist ja psüühikat. Nagu näha, on esiteks ühes sellega võimsa tegurina töösse rakendatud keskkond, konkreetse isendi elamis-tingimused kui edasise pärilikkuse kujundajad. Teiseks on voli antud inimlikult vabale tahtele, isiksuse teadlikule valikule oma elu suunitlemisel. Kolmandaks toob omandatud tunnuste päritavus kogu pärilikkusprotsessi sisse senisest palju suurema dünaamika ja mitmekesisuse.

Lõssenko mõte liikuski selles voos, saades tuge kuulsa vene sordiaaretaja Ivan Mišurini veenetest pärilikkuse välispidiste mõjurite asjus (vt Kalling 2017). Diskussioonid pärilikkuse üle algasid nõukogude bioloogias juba 1930. aastail, omandasid teravama iseloomu 1935–1936 ja paisusid eriti laiaks 1939. aastal. Pärast Teist maailmasõda puhkesid need uue ägedusega ja tipnesid Lõssenko juhitud Üleliidulise Põllumajandusteaduste Akadeemia sessiooniga 31. juulist kuni 7. augustini 1948, kus Lõssenko pidas oma pikaajalise mõjuga programmkõne „Olukorrast bioloogia-teaduses”, mis avaldati ka Rahva Hääles (vt nt Parmasto 1988). Kaheks vastasrinnaks olid sessioonil Lõssenko ja tema pooldajate esindatud neolamarkistlik leer ning Gregor Mendeli, August Weismanni ja Thomas Morgani mikrogeneetilisi ideid järgiv teadlaskond, kes enamasti ei tunnustanud elu kestel omandatud pärilikkust; alustrajav oli see eitus just Weismanni õpetuses (Weismanni ja Morgani kohta vt Maimets 2012: 50–100). Sessioonil vastu võetud otsus kuulutas õigeks Lõssenko suuna ja mõistis hukka „mendelistlik-veismannistlik-morganistliku” kui idealistlik-reaktsioonilise õpetuse. Stalin seisid Lõssenko poolel, ehkki diktaatorina ei talunud väidetavalt tolle liiga suurt isiklikku ambitsiooni (vt Truškov 2019: 301–303). Sellest sai alguse lõssenkismi võidukäik, mis bioloogide väljaõpet Eestis siiski ei nurjanud (vt lähemalt Raudsepp 2009).

Eesti NSV põllumajandusteadlased reageerisid stalinlikule otsusele märksa kiiremini kui humanitaarid. 1946. aastal Eesti NSV TA liikmeks valitud Johan Eichfeld oli aastakümneid töötanud NSV Liidus, olnud Nikolai Vavilovi õpilane, saanud pärast tema arreteerimist 1940. aastal Üleliidulise Taimikasvatuse Instituudi direktoriks ja ühtlasi Lõssenko pooldajaks, aastal 1942 ka Stalini preemia laureaadiks – ning asus pärast Hans Kruusi arreteerimist 1950. aastal tema asemel tööle Eesti NSV TA presidendina. Aastal 1948 veel ametis olnud president Kruus nimetas Eichfeldi „tuli-hingeliseks mitšuuriinlaseks ja akadeemik Lõssenko lähemaks kaasvõitlejaks” (Kruus 1948: 9). Eichfeldi eestvõttel saigi juba 1948. aasta oktoobris teoks teaduslik sessioon, mis avaldas toetust mõni kuu varem Moskvas vastu võetud otsustele. Põhiettekande pidas Eichfeld ise, kus valgustas arutelu ideedeajaloolist tausta.

Lahkhelide sõlmküsimumuseks on elusorganismide loomuse ja pärilikkuse seaduste erinev mõistmine. [---] [Weismanni pooldajate vaadetest tuleneb] elu jooksul omandatud tunnuste ja omaduste pärandamise võimatus, samuti organismi muutuste põhjuste tunnetamise võimatus; järelikult pole võimalik ka pärilikkuse juhitud valit-

semine. [---] Mikroskoobi all enam või vähem kõverdatud peenikeste pulgakestena paistvates kromosoomides asuvad veismannistide arvates nn. geenid, mis nimelt pidavatki olema nood pärilikkuse kandjad. [---] Geenide kaudu antakse tunnused ja omadused edasi vanemalt järglastele, ilma et sellest vanemate organism kui tervik osa võtaks. [---] Geenide omadustega ja nende asetuse ja ühinemise viisiga püüavad veismannistid seletada kõiki pärilikkuse ja muutlikkuse keerukaid nähtusi. [---] Kõik oleneb vaid geenide kombinatsioonidest ja nende juhuslikest muutumistest; seejuures geenide looduslikke muutumisi esineb õige harva [---]. (Eichfeld 1948: 24–25)

Sellisenä kirjeldatud geneetika jätab üsna mehhaanilise mulje ja lihtsustava loo-
sungi all „geenid otsustavad kõik” on see meile hästi tuttav ka tänapäeval. Richard Dawkinsi kuulus raamat „Isekaas geen” (1976, e k 2014) esindab põhimõtteliselt sama lähenemist, sest just seal, nagu kirjutab Toivo Maimets (2012: 186), „esitas Dawkins oma kontseptsiooni geenidest kui sõltumatutest paljunejatest (replikaatoritest), mis vajavad kehasid vaid selleks, et geenid saaksid ühest põlvkonnast teise edasi kanduda”. Maimetsa seletusi maksab laiemaltki lugeda veendumaks, et needsamad probleemid, mille üle vaieldi 1948. aastal, on osutunud sama põletavaks käesoleva sajandi alguskümnenditel, näiteks kujul „milline osa inimese fenotüübist on põhjustatud geenidest ja milline keskkonnast (nn. *nature versus nurture* probleem)” (Maimets 2012: 153). Seejuures heidetakse avalikult silma Lamarckist lähtuvale mõtteviisile: „On kirjeldatud üha enam elu jooksul tekkivaid tunnuseid, mis päranduvad edasi ilma muutusteta DNA järjestuses” (Maimets 2012: 251). Teisisõnu, üha enam on isekale geenile hakanud kanna peale astuma isetu epigeen ehk geeniülene mõjufaktor (vt Kändler 2017; Epigeneetiline pööre 2014).

Lössenko oli geenide ja keskkonna kahevõitluses asunud ühemõtteliselt keskkonna poolele: „Meie anname pärilikkusnähtusele teistsuguse määrangu kui see, mis oli geneetikas seni tarvitusel. [---] Elava keha vajaduste, s.o. elava keha pärilikkuse muutused on alati adekvaatsed [= vastavuses] väliskeskkonna tingimuste toimega, kui need tingimused on elava keha poolt assimileeritud.” (Lössenko 1949: 4, 11) Päri-
likuks osutub niisiis see, mida keha tajub kui talle antud keskkonnas otstarbekat. Üks viimaseid eesti keeles tehtud katseid läänemaise geneetika tulemusi Lössenko õpetusse uputada oli ilmselt Oskar Priilinna (1964) populaarne käsitlus.

Ei minu eesmärk ega pädevus ole mõista õigust Eichfeldi kitsendava kriitika ja kitsa kujutusvõimega geneetikute vahel. Oluline oli see, et stalinistlikus töölisimpeeriumis ei tohtinud kõrvuti eksisteerida kaht vastandlikku mõttesuunda. Üks neist tuli hävitada kõiki vägivallavahendeid tarvitusele võttes ja teisele tuli anda ainuõige paradigma privileeg. „Suure Stalini sõnad määravad kindlaks, mida meil tuleb mõista sõna „teadus” all” (Eichfeld 1948: 38). Lamarckismist välja arendatud lössenkismis oli julgeid, kindlasti ka väärtuslikke ideid, aga selsamal hetkel, kui see kuulutati ainuõigeks riiklikuks doktriiniks, millele kõik muu vastandus kui libateadus, hakkas ta kiiresti kaotama oma teaduslikku tähendust. See teises normatiivseks ideoloogiaks, millega püüti bioloogilise pärilikkuse osatähtsust organismide arengus alla suruda ja rõhutada vastukaaluks keskkonnatingimuste peaaegu absoluutset mõju organiliste soodumuste tekkel. Usuti, et elu jooksul toimunud

muudatud ehk omandatud tunnused võivad päranduda järglastele ja et selles protsessis osalevad kõik keharakud. Lössenko „muutis suvivilju taliviljadeks, talveõrnu talvekindlateks, talivilju suviviljadeks” (Eichfeld 1948: 33). Kahtluse alla võis langeda isegi liigi kui klassifikatsiooni põhiühiku mõiste, mis meenutas vägagi keelte geneetilise suguluse eitust marristikus keeleõpetuses. Nii nagu Marr keelte jaoks, töötas ka Lössenko taimorganismide jaoks välja oma „stadiaalse” arengu teooria. Paralleelina Lössenkole edendas Olga Lepešinskaja uut rakuõpetust, mille tuumaks oli väide, et rakk ei pruugi tekkida mitte ainult teisest rakust, vaid igast pisimastki valkaine tilgakese organismis või isegi sellest väljaspool. Seegi mõttesuund pidi rõhutama organismi kui terviku, kõigi tema rakkude rolli pärilikkuseprotsessis, ning ühtlasi tõrjuma Weismanni, Mendeli ja Morgani geneetikat, mis õhutavat takka rassiteooriaid (Lepešinskaja 1952: 16; vt ka Kalling 2017).

Marrism ja lössenkism ulatasidki teineteisele käe nende meelet rassistliku pärilikkusemüstika eituses. Marrismikampaania uus laine 1948. aastal sai otseselt hoogu lössenkismi võidukäigust, mispuhul Marri instituudi direktor Meštšaninov pillas hea kõrvutuse: võrdlev-ajaloolise lingvistika algkeele teooria on otsekui Weismanni müütiline pärilikkuseaine (Alpatov 2004: 147). „Lössenko bioloogilised geenid moondusid keskkonna toimetel niisama järsku nagu Marri lingvistilised „geenid” ehk tema neli algsõna” (Thomas 1957b: 346). Nii marrism kui ka lössenkism nõrgestasid bioloogilist determinatsiooni ja võimendasid keskkonnamõtjude tähtsust arengutegurina – üks inimliku keeletegevuse ning teine taime- ja loomakasvatuse vallas. Moodsamalt väljendudes tahtsid nad inimesi vabastada „geenide orjusest”, veendes neid, et „geenid ei otsusta kõike”, ning et keskkonnatingimusi muutes saab suunata organismide pärilikku arengut. Tuntud loosung oli ju see, et „me ei oota looduselt armuande”, vaid kujundame seda ümber omaenda huvide kohaselt. Need tagasilükatud „looduse armuannid” märkisid ka pärilikku ettemääratust, millesse inimene ei suutvat sekkuda. Sellele vastandati looduse ja ühiskonna teadlik ümberkujundamine inimese tegevuse toimetel, inimlik tööprotsess – kõrgeim looduslik olemisviis! –, mille kaudu loodeti saada võim ka mikrobioloogilise pärilikkuse üle.

Hippolyte Taine'i järgi (1863) määras kultuurinähtuste laadi ära positivistlik mõjutegurikolmik „rass, miljöö ja moment”, niisiis „kaasasündinud ja pärilikud eeldused”, looduslik ja ühiskondlik ruum ning ajalooline hetk (Taine 1938). Kui geneetika ja võrdlev-ajalooline keeleteadus tõstsid eelisasendisse „rassi” ehk (vastavalt bioloogilise või lingvistilise) pärilikkuse, siis marrism ja lössenkism võimendasid pigem miljöö ja momendi ehk koha ja aja, loodusliku ja ühiskondliku aegruumi otsustavat toimet. Sellest on ka hästi näha, et teooria, mis tahab olla vähegi informatiivne, peab alati loobuma filosoofiliselt targast terviklusest („ilmatarkusest”) ja tegema aksioomide reas oma ahendava valiku. Selle valiku aluseks on teadlase elulised huvid ja kalduvused, mis esindavad enamasti palju avaramaid poliitilisi ja intellektuaalseid suundumusi. Ka pärilikkuse ja keskkonna vastasseis ulatub XX sajandist märksa kaugemale.

Aadliühiskonna lagunemise ja kodanluse tõusu ajastul alates XVIII sajandi teisest poolest hakati valitsevat aristokraatiat ehk aadlikihti paljastama kui veremüstikal põhinevat fiktsiooni. Aadliprivileegide aluseks oli usk mitte ainult füüsiliste

ja vaimsete omaduste, vaid ka moraali ja vouruste pärandatavusse põlvest põlve. Kodanlane võis omandada kui tahes hea hariduse ja peened kombes, olla kui tahes tark, andekas ja väärikas – aadli päriliku õilsuse lävendit ta aristokraatliku elutunde kehtides ikkagi ületada ei suutnud, sest selle selgrooks oli geenidel põhinev eelarvamus. Kahe ühiskondliku äärmusena olid ühel pool pärusaadlikud, teisel pool pärisorjad, vastastikku eluliselt seotud päriliku staatusega kastid. Nende „pärikult seotud” kihtide vahel asetsesid valentsilt vabad kodanlikud ideoloogid, kelle üks põhilisi ülesandeid alates valgustusest oli veenda maailma selles, et inimese isiklikud omadused ning tema aktiivne panus ühiskonda ja kultuuri on olulisemad kui ta päritolu, see tähendab – tema passiivne kaasavara, tema esivanemate mainel põhinev „looduse armuand”. See oli pärilikkuse-kriitika filosoofiline tuum: mitte esivanemad ei vastuta minu olemise ja tegude eest, vaid minu enda vaba tahe, vabad valikud, anded ja oskused midagi korda saata. Lamarcki põhimõte, et elu jooksul omandatu võib edaspidi osutada pärandvaraks, vastas prantsuse entsüklopedistide ja Prantsuse revolutsiooni vaimule. Balti sünnipära meestest dekonstrueerisid aadli mõistet jõudsalt Garlieb Helwig Merkel mitmes oma XVIII sajandi lõpu teoses ja Pärnust pärit jurist Carl Gustav Jochmann raamatus „Aadli looduslugu” (kirjutatud 1827, ilmus 1838).

Nii oli ka näiteks geeniuse mõiste üha hoogustuv ja lõppeks isegi vohav tarvitus XVIII sajandi lõpu Saksa ühiskonnas tingitud vajadusest vabaneda senise (eeskätt prantsuse) kultuuripärandi sunnist, et tõsta esile algupärane loovus kui suure kunsti ainus alustala. Geenius ei sõltunud ei oma esivanemaist, vere värvist ega õpitud vaimsusest, ta pigem vastandus kõigile neile, tema definitsiooni tuumas peitus üks ja ainus – originaalsus, geneetiline sidumatus, isiklik otsesuhe loodusliku loovusega; geenius oli Johann Kaspar Lavateri järgi „mitteõpitu, mittelaenatu, õpitamatu, laenatamatu, sisimalt eriomane, jäljendamatu, jumalik” (vt Undusk 2022: 457 jm). Niisiis vastandus *geenius* kui isetärgamisprintsipi kehastus bioloogilistele ja kultuurilistele *geenidele* kui päriliku sõltuvuse kandjaile.

Loomulikult kandus vastuseis sotsiaalsele pärilikkusele edasi sotsiaaldemokraatlikku ja proletaarsesse ideoloogiasse. Rassilisele ja rahvuslikule ühtekuuluvusele vastandati seal solidaarsus, mis tulenes kohast ühiskondlikus tootmissüsteemis, positsioonist sotsiaalses tööjaotuses. See ei olnud määratletud mitte esivanemate, vaid eeskätt vabatahtliku pühendumuse ja tublidusega. Venemaa isevalitsuslikus süsteemis oli vaba kodanlik eneseteostus võrreldes Lääne-Euroopa riikidega paratamatult kängus. Kodanlust kui moodsa riikluse keset ja individuaalse edasipüüdlikkuse kandjat ei olnud seal välja kujunenud. Et lõdvendada pärilikke privileege ametikohtade omandamisel ning soodustada isiklikku töökust ja andekust, oli Peeter I juba 1722. aastal välja kuulutanud nn rangide ehk teenistusastmete tabeli, mis jäi Vene riigikorralduse aluseks järgneval kahesajal aastal. See „riiklik reglement inimese isikliku sotsiaalse väärtuse” sätestamiseks (Stepanov 1997: 593) oli kummaline segu kodanlikust ja feodaalsest mõtlemisstiilist: ühelt poolt virgutab see 14-järguline süsteem tabeliastmeid pidi sotsiaalselt kõrgemale tõusma mis tahes päritolu inimesi, teisalt aga seadis eesmärgiks kõigepealt isikliku (tsiviilteenistuse 9. aste) ja seejärel pärandatava aadlitiitli (tsiviilteenistuse 3. aste) saavutamise. Niisiis jäi ka selle ratsio-

naalset tööetikat peegeldava seadumuse lõppsihiks jõuda päriliku võimu, „looduse armuanni” turvalisse rüppe.

Et Venemaa hüpe keisrivõimust alamklasside juhitud riigiaparaati oli väga äkiline, sisuliselt ilma kodanliku vabariigi vaheastmeta, siis on ka arusaadav, miks asuti Nõukogude Venemaal pärilikkuse ülemvõimu tõrjuma erilise innuga. Selles tajuti nii vana feodalistlikku igandit kui ka lääne kodanliku haritlaskonna nostalgilissassistlikku püüdlust ehitada üles uus vaimuaristokraatia. Töölisel ei olnud midagi pärida peale isikliku tubliduse ja tööliste riik ei vajanud pärivuse silmakirjalikku abi uue inimese hindamisel. Selles ideedeajaloolises voos liikusid nii marrism kui ka lõssenkism. Miks võttis diktaator Stalin mingil hetkel otsustavalt sõna pigem keele pärilike tunnuste kaitseks, seda püüti eespool oletuslikult selgitada. Ükski diktaator ei salli enda kõrval teisi võimuambitsioone. Ja iga diktaatori kõige vahedam relv on terroristlik omavoli – haiglane iha käituda ettearvamatult.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri rühmagrant PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad”. Tänan abi eest Tiitu Ereltit, Mart Oravat, Sven-Erik Soosaart, Erki Tammiksaart ja Tõnu Tannbergi.

ARHIIVIMATERJAL

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.5311 – Tartu Ülikool

EAA.5311.3/51.869. Kure, Kristjan. 1940–1947.

ERA.14 – Siseministeerium

ERA.14.15.3759. Silberstein, Leopold. 08.07.1940–07.09.1940.

ERAF.1 – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

ERAF.1.6.1440. Куре Кристьян Иоосепович. 1941.

KIRJANDUS

Ahven, Heino 1955. Emakeele Seltsi tegevusest sõjajärgseil aastail (1945–1954). – Emakeele Seltsi aastaraamat I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 5–26.

Alpatov 2004 = В. М. Алпатов, История одного мифа. Марр и марризм. Москва: Едиториал УРСС.

Ariste, Paul 1941. Lastekeele semasioloogiast. – Eesti Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 200–206.

Ariste, Paul 1949a. Akadeemik N. Marr – nõukogude keeleteaduse looja. – Looming, nr 10, lk 1256–1260.

Ariste, Paul 1949b. Nõukogude keeleteaduse looja. – TRÜ 21. XII, lk 3.

Ariste Paul 1950a. Keelte sugulus akadeemik N. Marri uue keeleõpetuse valguses. Akad. N. Marri 85. sünni-aastapäevaks. – Edasi 6. I, lk 2.

Ariste, Paul 1950b. Akadeemik Marr – materialistliku keeleteaduse looja. Tema 85. sünnipäeva puhul. – Rahva Hääl 6. I, lk 3.

Ariste, Paul 1950c. Akadeemik Nikolai Marr uue keeleõpetuse loojana ja soome-ugri keelte uurijana. – Nõukogude Kool, nr 2, lk 87–95.

- Ariste, Paul 1950d.** Meie ülikooli tublimaid õppejõude. – TRÜ 28. IV, lk 2.
- Ariste, Paul 1950e.** Murrangust nõukogude keeleteaduses. – Edasi 11. VII, lk 2.
- Ariste, Paul 1951.** Keeleteadlaste vastutavad ülesanded. – TRÜ 26. X, lk 2.
- Ariste, Paul 1952a.** Avaral arenguteel. 20. juunil 1950 avaldati J. V. Stalini artikkel „Marksistide keeleteaduses”. – Edasi 20. VI, lk 2.
- Ariste, Paul 1952b.** Stalini näidatud teel. – TRÜ 26. IX, lk 4.
- Ariste, Paul 1952c.** Avaral arenguteel. – Rahva Hääl 26. IX, lk 2.
- Ariste, Paul 2008.** Mälestusi. Toim Mart Orav. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Ariste, Paul; Laugaste, Eduard 1950.** Süvendada võitlust marksistliku teaduse eest. – Edasi 5. V, lk 3.
- Ašnin, Alpatov 1997** = Ф. Ашнин, В. Алпатов, Из следственного дела Е. Д. Поливанова. Предисловие, публикация и комментарии. – Восток, № 5, с. 124–142.
- Berjozin 1975** = Ф. М. Березин, История лингвистических учений. Москва: Высшая школа.
- Bubrihh, Dmitri 1941.** Soome-ugri keelte uurimine NSVL-s. – Eesti Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 84–89.
- Eesti NSV Teaduste Akadeemia teaduslik sessioon.** – Sirp ja Vasar 23. VI 1951, lk 3.
- Eichfeld, Johan 1948.** V. I. Lenini nimelise Üleliidulise Põllumajandusteaduste Akadeemia augustisessiooni tulemused ja Eesti NSV põllumajanduslike ning bioloogiliste uurimisasutuste ülesanded. – Teaduslik sessioon bioloogia-alastes küsimustes 20.–21. oktoobrini 1948. a. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Toim Richard Toomre. Tartu: Teaduslik Kirjandus, lk 21–52.
- Epigeneetiline pööre 2014** = Epigeneetiline pööre. (Schola biotheoretica, XL.) Toim Lauri Laanisto, Maarja Õpik, Alo Vanatoa, Toomas Tammaru, Marge Thetloff, Kalevi Kull. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts.
- Hermann, Jenny 1940.** Mirabeau. Suure Prantsuse revolutsiooni juhtiv mees. (Suurmeeste elulood 54.) Tlk Leo Anvelt. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Herrmann, Jenny 2012.** Jennys Leben. Toim Konrad Herrmann. Norderstedt: Books on Demand.
- Herrmann, Konrad 2015.** Leopold Silberstein. Slawist und Philosoph. Berlin–Brandenburg: Be.bra Wissenschaft Verlag.
- Iizarov 2012** = Б. С. Илизаров, Почетный академик И. В. Сталин и академик Н. Я. Марр. О языковедческой дискуссии 1950 года и проблемах с нею связанных. Москва: Вече.
- Ivić, Milka 1969.** Keeleteaduse põhisuunad. Tlk Mati Erelt, Mati Hint, Jaan Kaplinski, Mart Rimmel, Huno Rätsep, Ellen Uuspõld, Tiit-Rein Viitso, Haldur Õim. Toim H. Rätsep, E. Uuspõld. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kalling, Ken 2017.** Me ei oota looduselt armuande, vaid võtame need ise! Stalinlikest pseudoõpetustest bioloogias. – Horisont, nr 1, lk 40–45.
- Kasjan 2008** = Идеология и наука. Дискуссии советских ученых середины XX века. Отв. ред. А. А. Касьян. Москва: Прогресс-Традиции.
- Kask, Arnold 1946.** Eesti keel ja selle arenemine. Keeleõpik XI klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.

- Kask, Arnold 1949.** Lühike ülevaade eesti keelest ja selle arenemisest. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Kask, Arnold 1950.** Nõukogude keeleteaduse tänapäev. – TRÜ 29. IX, lk 2.
- Kask, Arnold 1951a.** Eesti keeleteadusliku töö ümberkorraldusest seltsimees Stalini õpetuse alusel. – Edasi 20. VI, lk 2.
- Kask, Arnold 1951b.** Üks aasta stalinliku keeleõpetuse teel. – TRÜ 30. VI, lk 2.
- Kask, Arnold 1951c.** Seltsimees Stalini tööd keelest ja eesti keele uurimise ja arendamise ülesanded. – Rahva Häääl 9. VIII, lk 2–3.
- Kask, Arnold 1956.** 15 aastat Nõukogude Eesti keeleteadust. – Emakeele Seltsi aastaraamat II (1956). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 3–19.
- Kask, Arnold; Koff, Elli; Kure, Kristjan; Laugaste, Gerda; Teder, Magda; Valgma, Johannes 1951a.** Eesti keele grammatika VIII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold; Koff, Elli; Kure, Kristjan; Laugaste, Gerda; Teder, Magda; Valgma, Johannes 1951b.** Eesti keele grammatika IX klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold; Koff, Elli; Kure, Kristjan; Laugaste, Gerda; Teder, Magda; Valgma, Johannes 1951c.** Eesti keele grammatika X klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold; Koff, Elli; Kure, Kristjan; Laugaste, Gerda; Teder, Magda; Valgma, Johannes 1952a.** Eesti keele grammatika VIII klassile. Teine, parandatud tr. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold; Koff, Elli; Kure, Kristjan; Laugaste, Gerda; Teder, Magda; Valgma, Johannes 1952b.** Eesti keele grammatika IX klassile. Teine, parandatud tr. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold; Koff, Elli; Kure, Kristjan; Laugaste, Gerda; Teder, Magda; Valgma, Johannes 1952c.** Eesti keele grammatika X klassile. Teine, parandatud tr. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kindlam, Magnus 1951.** Mõningaid märkmeid eesti keele sõnavara alalt. – Edasi 6. V, lk 3–4.
- Konstantinov, Fjodor 1951.** Baasist ja pealishitusest. Tlk Ülo Tambek. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kotta, Felix 1951.** Kriitika tähtis ülesanne. – Sirp ja Vasar 6. X, lk 3.
- Kruus, Hans 1948.** Avasõna Eesti NSV Teaduste Akadeemia Üldkogu istungil 20. oktoobril 1948. – Teaduslik sessioon bioloogia-alastes küsimustes 20.–21. oktoobrini 1948. a. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Toim Richard Toomre. Tartu: Teaduslik Kirjandus, lk 7–13.
- Kull, Rein 1950.** Kodanlik „keeleuendus” reaktsiooni teenistuses. – Sirp ja Vasar 28. X, lk 5; 11. XI, lk 7.
- Kure, Kristjan 1940.** Kord kõnelevad kõik inimesed ühist keelt. Keelte areng sotsiaalsete olude järgi. – Noorte Häääl 24. X, lk 3.
- Kure, Kristjan 1941.** Mõtlemine ja keel ning nende ühiskondlik alus. – Eesti Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 6–9.
- Kure, Kristjan 1948.** Eesti keele grammatika keskkooli X klassile, õpetajate seminaridele ja õpetajate instituutidele. III vihk. Süntaksi II osa ja semasioloogia. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Kure, Kristjan 1949a.** Eesti keele grammatika keskkooli VIII klassile, õpetajate seminaridele ja õpetajate instituutidele I. Hääliku- ja vormiõpetus. Toim K. Kure. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.

- Kure, Kristjan 1949b.** Eesti keele grammatika keskkooli X klassile, õpetajate seminaridele ja õpetajate instituutidele. Süntaksi II osa ja semasioloogia. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Kure, Kristjan 1950a.** Eesti keele grammatika keskkooli IX klassile, õpetajate seminaridele ja instituutidele. Tuletusõpetus ja lihtlause süntaks. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kure, Kristjan 1950b.** Eesti keele grammatika keskkooli X klassile, õpetajate seminaridele ja instituutidele. Süntaksi II osa ja semasioloogia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kure, Kristjan 1950c.** Töö keeleteaduse rindel rajada õigele metodoloogilisele alusele. – Rahva Hääl 27. I 1950, lk 3.
- Kure, Kristjan; Sööt, Bernard 1946.** Eesti keele grammatika keskkooli VIII klassile. I. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Kändler, Tiit 2017.** Isetu epigeen kipub iseka geeni kannule. – Maaleht 28. XII, lk 26.
- Lamarck, [Jean-Baptiste de] 1957.** Pages choisies. Toim Lucien Brunelle. Paris: Éditions Sociales.
- Lartsev 1988** = В. Г. Ларцев, Евгений Дмитриевич Поливанов. Страницы жизни и деятельности. Москва: Наука.
- Lepešinskaja, Olga 1952.** Rakk ja tema tekkimine. Tlk Georg Loogna. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- L'Hermitte, René 1987.** Marr, marrisme, marristes. Science et perversion idéologique. Une page de l'histoire de la linguistique soviétique. Paris: Institut d'études slaves.
- L'Hermitte, René 1997.** Marr et marrisme. Cinquante ans après. – Revue des études slaves, nr 4, lk 663–666.
- Lumet, Huko 1951.** Aaviku keeleuenduse reaktsioonilisus. – Sirp ja Vasar 6. X, lk 3.
- Lössenko, Trofim 1949.** Pärilikkusest ja selle muutlikkusest. Tlk Vassili Kossatkin. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Maimets, Toivo 2012.** Teaduse teed. (Eesti mõttelugu 103.) Tartu: Ilmamaa.
- Marr 1928** = Н. Я. Марр, Яфетическая теория. Программа общего курса учения об языке. Баку: АзГИЗ.
- Marr 1933** = Н. Я. Марр, Избранные работы. Том первый. Этапы развития яфетической теории. Ленинград: Издательство ГАИМК.
- Marr 1934** = Н. Я. Марр, Избранные работы. Том третий. Язык и общество. Москва–Ленинград: Соцэкгиз.
- Marr 1936** = Н. Я. Марр, Избранные работы. Том второй. Основные вопросы языкознания. Москва: Соцэкгиз.
- Marr 2002** = Н. Я. Марр, Яфетидология. Жуковский–Москва: Кучково поле.
- Meštšaninov 1929** = И. Мещанинов, Введение в яфетидологию. Ленинград: Прибой.
- Meštšaninov, Ivan 1941.** Üldise keeleteaduse eesmärk ja ülesanded. – Eesti Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 243–247; nr 5–6, lk 326–334.
- Meštšaninov, Ivan 1949.** Uus õpetus keelest kaasaegsel arenemis-etapil. Tlk Mari Must, Salme Tanning. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Mihhankova 1949** = В. А. Миханкова, Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности. Изд. 3-е, испр. и доп. Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Mägiste, Julius 1941.** Ühest Volga nimest. – Eesti Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 101–105.

- Naan, Gustav 1951.** Seltsimees J. V. Stalini geniaalsed tööd keeleteadusest on marksismi loova rakendamise näidiseks teaduses. – Rahva Häääl 19. VI, lk 2.
- Oras, Ants 2002.** Eesti saatuslikud aastad 1939–1944. Tlk Juta Eskel. Tallinn: Olion.
- Ordlik, Viktor 1951.** Eesti keele õpik IV klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ordlik, Viktor 1952.** Eesti keele õpik IV klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Palmeos, Paula 1949.** Õppejõudude keelealases seminaris. – TRÜ 3. III, lk 2.
- Palmeos, Paula 1950.** Keeleteaduse-alaselt konverentsilt. – TRÜ 4. XI, lk 1.
- Palmeos, Paula; Veski, Johannes Voldemar 1951.** Nõukogude rahva teenistuses. – TRÜ 17. XI, lk 2.
- Parmasto, Erast 1988.** See kurikuulus augustisessioon. – Eesti Loodus, nr 11, lk 728–730.
- Piiper, Johannes 1937.** Arenemisõpetuse ajaloo põhijooni. Lühike ülevaade orgaanilise looduse evolutsiooni käsitlevaist teooriaist. Tartu: Noor-Eesti.
- Polivanov 1991** = Е. Д. Поливанов, Труды по восточному и общему языкознанию. Москва: Наука.
- Praakli, Karl 1949a.** Eesti keele õpik V klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Praakli, Karl 1949b.** Eesti keele õpik VI klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Praakli, Karl 1950a.** Eesti keele õpik V klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Praakli, Karl 1950b.** Eesti keele õpik VI klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Priilinn, Oskar 1951.** Seltsimees Stalini tööd keeleteaduse alal ja nende tähtsus bioloogia- ning põllumajandusteaduse arengule. – Rahva Häääl 12. VI, lk 3–4.
- Priilinn, Oskar 1964.** Kaasaja geneetika küsimusi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Päll, Eduard 1960.** Kümme aastat keeleteaduslikust diskussioonist. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 321–326.
- Päll, Eduard 1980.** Pool sajandit tagasi. – Emakeele Seltsi aastaraamat 24 (1978). Eesti sõnavara. Tallinn: Eesti Raamat, lk 81–93.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahvakeelest riigikeeleks. Tartu: AS Atlex.
- Raid, Robert 1954.** Kui venelased tulid... I kd. Tlk Endel Kareda. Toronto: Estoprint.
- Raudsepp, Anu 2009.** Lössenkism ja Tartu Ülikooli bioloogiaosakond stalinismi ajal. – Ajalooline Ajakiri, nr 1–2 (127–128), lk 179–196.
- Rayfield, Donald 2015.** Nikolai Marr. – British Georgian Society, <https://www.britishgeorgiansociety.org/nokolai-marr-a-talk-by-donald-rayfield-17-february/>
- Reiman, Rudolf 1949.** Eesti keele õpik VII klassile. Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Reiman, Rudolf 1950.** Eesti keele õpik VII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ross, Jaan 2005.** „Mida siis pidada eesti keelelise mõtlemise seisukohalt vältevahelduses esmaseks...? Eesti keele uurimise järgedest Jevgeni Polivanovil. – Akadeemia, nr 10, lk 2186–2195.
- Rätsep, Huno 1983.** Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 539–548.
- Saks, Edgar V. 1966.** Esto-Europa. A Treatise on the Finno-Ugric Primary Civilization in Europe. Studies in Ur-European History. Part II. Montreal–Lund: Võitleja.
- Seltsimees Stalini uus hindamatu panus nõukogude teadusse.** – TRÜ 27. X 1950, lk 1.
- Seltsimees Stalini 1951a** = Seltsimees Stalini keeleteadusalased teosed ja eesti nõukogude kirjanduse ning kirjandusteaduse küsimusi. Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu teaduslikult konverentsilt. – Sirp ja Vasar 6. X, lk 2–3.

- Seltsimees Stalini 1951b** = Seltsimees Stalini keeleteaduslaste tööde arutamine Eesti NSV Teatriühingus. – Sirp ja Vasar 6. X, lk 5.
- Serdjutšenko, Georgi 1950.** N. J. Marri osa materialistliku keeleõpetuse arendamises. Toim Kristjan Kure. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Serebrennikov, Boriss 1951.** Kokkuvõtteid tööst keeleteaduse alal ja selle edasiarendamise perspektiive. – Rahva Hääl 28. VI, lk 2.
- Siimann, Uno 1950.** Umbne õhkkond eesti keele ringis. – TRÜ 17. XI, lk 2.
- Silberstein, Leopold 1940.** Zur differentiellen Anthropologie. Tallinn: Juudi Rahvaulikooli Sõprade Selts.
- Silberstein, Leopold 1941.** Nikolai Jakovlevitš Marr – Nõukogude liidu suur keeleteadlane. – Eesti Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 89–101.
- Stalin, Jossif 1950.** Marksismist keeleteaduses. Mõningaist keeleteaduse küsimustest. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Stalin, Jossif 1952.** Marksism ja keeleteaduse küsimused. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Stepanov 1997** = Ю. С. Степанов, Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва: Языки русской культуры.
- Sögel, Endel 1951.** Seltsimees Stalini keeleteaduslaste tööde tähtsus kultuuripärandi ümberhindamisel. – Sirp ja Vasar 6. X, lk 4.
- Zvegintsev 1960** = В. А. Звегинцев, История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. Москва: Учпедгиз.
- Taine, Hippolyte 1938.** Kolm põhijõudu. – Valik prantsuse esseid. Koost ja tlk Aleksander Aspel. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 308–316.
- Tannberg, Tõnu 2017.** „Kiri ütleb, et peab tuginema vene teadusele ...” ÜK(b)P Keskkomitee 16. juuli 1947. aasta kinnine kiri professorite N. Kljujeva ja G. Roskini süüasjas ja selle ajaloolisest kontekstist. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 20, lk 168–187. <https://doi.org/10.7592/methis.v16i20.13894>
- Tauli, Valter 1941a.** Uute sõnade soetamisest. (Järg.) – Eesti Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 123–134.
- Tauli, Valter 1941b.** Keel ja teadvus marksistlikus keelekäsituses. – Eesti Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 163–169.
- Thomas, Lawrence L. 1957a.** The Linguistic Theories of N. Ja. Marr. Berkeley–Los Angeles: University of California Press.
- Thomas, Lawrence L. 1957b.** Some notes on the Marr School. – The American Slavic and East European Review, kd 16, nr 3, lk 323–348. <https://doi.org/10.2307/3001175>
- Tobias 1951a** = Г. Тобиас, Перестройка работы Института языка и литературы в свете сталинского учения о языке. – Советская Эстония 9. VI, с. 3–4.
- Tobias, Heinrich 1951b.** Hindamatu panus marksistlik-leninlikku teooriasse. – Rahva Hääl 17. VI, lk 2.
- Truškov 2019** = В. В. Трушков, Сталин как теоретик. Москва: Мир философии.
- TRÜ keeleteaduse-alane konverents.** – TRÜ 27. X 1950, lk 1.
- Undusk, Jaan 1998.** Maagiline müstiline keel. (oxymora 2.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Virgela.
- Undusk, Jaan 2005.** Lenin kontra Bogdanov. Mõtteid Vene revolutsiooni filosoofilistest eeldustest. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 4–21.

- Undusk, Jaan 2011.** Raamat, millela ma oma eriala ette ei kujuta. – Horisont, nr 4, lk 60.
- Undusk, Jaan 2013.** Sotsialistliku realismi lenduv reaalsus. Esteetika kui reaalpoliitika riist. – Vikerkaar, nr 6, lk 39–61.
- Undusk, Jaan 2016.** Neetud dialektika. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 3, lk 2–14.
- Undusk, Jaan 2022.** Moodsa inimkonna arhitekt. Johann Gottfried Herderi noorusloomingu. – J. G. Herder, Torm ja tung. Valik varaseid kirjatöid. (Avatud Eesti raamat.) Koost ja saatesõna kirjutanud J. Undusk. Tlk Reet Bender. Tartu: Ilmamaa, lk 451–557.
- Valgma, Johannes 1952.** J. V. Stalini keeleteaduslikud tööd eesti keele õpetamise alusena. – Nõukogude Kool, nr 1, lk 9–29.
- Valgma, Johannes; Reiman, Rudolf 1953.** Eesti keele grammatika VII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Velmezova, Ekaterina 2007.** Les lois du sens: la sémantique marriste. Bern jt: Peter Lang.
- Velmezova 2019a** = E. В. Вельмезова, Лингвистическая дискуссия 1950 года как «спор» Марра и Сталина о законах // Философия. Журнал Высшей школы экономики, № 4, с. 75–89.
- Velmezova 2019b** = E. В. Вельмезова, Эстонский язык глазами создателя «нового учения о языке». – История лингвистики, история идей. Москва: ОГИ, с. 82–96.
- Velmezova 2020** = E. Вельмезова, Антимарристы об эстонском языке в дискуссии 1950 года. – Дискуссия по вопросам языкознания 1950 года: 70 лет спустя. Сост. и ред. Екатерина Вельмезова. La discussion linguistique de 1950: 70 ans après. Édité par Ekaterina Velmezova. Lausanne–Москва: Université de Lausanne–Индрик, с. 137–150.
- Velmezova, Ekaterina 2021.** Eesti keel keeleteaduse „vabas diskussioonis” 1950. aastal. – Akadeemia, nr 3, lk 497–510.
- Vinogradov, Viktor 1951.** J. V. Stalini töödest keeleteaduse küsimustes. Tlk Elli Koff. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Vinogradov, Viktor 1952.** J. V. Stalini teos „Marksism ja keeleteaduse küsimused” ja nõukogude keeleteaduse areng. Tlk Elli Koff. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Vääri, Eduard 1950.** Kaks üldkeeleteaduslikku artiklit. – Nõukogude Kool, nr 2, lk 118–120.
- Vääri, Eduard 1991.** Soome-ugri keeleteadus Tartu Ülikoolis aastail 1944–1955. – Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni. (Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXV.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 83–105.
- Wieselgren, Per 2002.** Vasarast haakristini. Eesti 1939–1941. Tlk Maiu Elken. Tallinn: Kunst.

Jaan Undusk (snd 1958), PhD, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktor (Kohtu 6, 10130 Tallinn), jaan@utkk.ee

Linguistic discourse of Stalinism: Environment and heredity

Keywords: linguistic ideology, Stalinism, Marrism, environment, heredity, Lamarckism

The battlefield of linguistic policy in the 1920s to 1950s Soviet Union centred around two authoritarian figures: in Saint Petersburg the orientalist and active member of the Academy of Sciences Nikolai Marr, and in Moscow the dictator of the workers' empire Joseph Stalin, an honorary member of the Academy of Sciences since 1939. Both spoke Georgian as their mother-tongue.

Marr's "new theory of language," which was at times reminiscent of Medieval kabbalism (the descent of all languages from four original words, etc.), aspired to the status of the official linguistic doctrine of the Soviet Union between 1928 and 1950. Stalin initially gave it his endorsement. Marr explained the similarities between languages not through genetic relationships (language families), but by socioeconomic contact resulting in the intermingling or crossing of ethnic languages ("hybridization"), which gave rise to an explosion of new languages. The common features of languages derived also from the level of social development during which they emerged (the theory of stadialism).

In Estonia, Marrism had an influence on linguistics in 1940–1941 (Marr's disciple Kristjan Kure played an important role in this) and particularly during the heyday of the Marrist campaign in 1948–1950. Professor Paul Ariste of the University of Tartu suffered the most: he was forced to publicly promote Marrism in 1949 and then denounce it in 1950. Secondary school textbooks discussed Marrism above all in the context of the historical evolution of the meaning of words.

The second stage of the linguistic discourse of Stalinism began in 1950, when Stalin personally disproved Marrism, essentially re-establishing the tenets of historical-comparative linguistics. Unlike Marr, Stalin did not conceive of language as a property of the ruling class, but as a tool common to all the social strata within a nationality – a tool immune to rapid changes in the social order. Although everyone was now required to cite Stalin's "brilliant linguistic ideas," a more or less normal work climate had thus been restored in linguistics – unlike in literature and the arts.

The historical metanarrative behind this debate was the antagonism between heredity and the environment. Both Marrism and the "agrobiological" theory of Trofim Lysenko that had come to dominate agricultural science since 1948 challenged the emphasis on the genetic component in the cultivation of plants and livestock as well as human culture, regarding it as a racist and colonial mysticism of heredity. Lysenko drew on Jean-Baptiste de Lamarck's theory of evolution, which posited that the characteristics acquired by an organism during its lifetime and through the environment can be passed on to its offspring. This originally bourgeois notion was meant to contest the hereditary privilege of the nobility.

The rejection of heredity carried over to the socialist ideology, which contrasted racial uniformity with proletarian solidarity resulting from the social division of labour. Both Marrism and Lysenkoism wanted to liberate the society from "the

bondage of genes,” believing that physical and mental development can be guided by changing the environmental conditions. The fact that Stalin decided at one point to defend the hereditary traits of language instead can be explained in a number of ways, for example with the desire of an autocrat to remain unpredictable.

■ **Jaan Undusk** (b. 1958), PhD, Director of the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences (Kohtu 6, 10130 Tallinn), jaan@utkk.ee